

ร้อยปีรังสิต : การศึกษาในมิติประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและสังคม

สุนทรี อาสะໄวย
เรืองวิทย์ ลิ่มปนาท

อาณาบริเวณที่เรียกว่า “รังสิต” นั้นจัดได้ว่าเป็นดินแดนใหม่ที่เพิ่งพัฒนาขึ้นเมื่อประมาณ 100 ปีมานี้เอง สภาพดังเดิมของพื้นที่เขตนี้เป็นที่ราบลุ่มต่ำมาก มีปัญหาการระบายน้ำที่ไม่สะดวก ทำให้ไม่เหมาะสมที่จะตั้งถิ่นฐานทำมาหากิน พื้นที่ส่วนใหญ่จึงถูกทิ้งให้รกร้างว่างเปล่า จนกระทั่งถึงทศวรรษที่ 2430 จึงได้เริ่มต้นการพัฒนาขึ้นอย่างจริงจัง มีข้อสังเกตเบื้องต้นในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเขตนี้ประการหนึ่งว่า เป็นอาณาบริเวณที่มีกำเนิดและพัฒนาการที่สัมพันธ์กับเรื่องของ “ทุน” ในรูปของ “เงินตรา” ที่ค่อนข้างเด่นชัดนับตั้งแต่แรก คือเริ่มต้นจากการลงทุนของเอกชนเพื่อพัฒนาการชุดคลองโดย “บริษัทชุดคลองและคุนาสยามจำกัด” ติดตามมาด้วยการเพื่องฟุ่งธุรกิจจัดสรรที่ดินเพื่อใช้ปลูกข้าว มาถึงยุคพัฒนาเศรษฐกิจอุตสาหกรรม เขตนี้ก็เป็นเขตแรกๆ ที่มีการลงทุนพัฒนาอุตสาหกรรมขึ้นป้อม ประเททโรงงานห่อผ้าและอุตสาหกรรมเส้นใยกระทั่งมาถึงยุคปัจจุบัน เขตนี้กำลังมีการขยายตัวอย่างกว้างขวางในการพัฒนาอุตสาหกรรมใหม่ๆ ควบคู่ไปกับการพัฒนาขึ้นเป็นเมืองรองรับการขยายตัวของกรุงเทพมหานคร ดูเหมือนว่าปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจการเมือง อันเป็นปัจจัยจากภายนอกเป็นปัจจัยหลักที่กำหนดทิศทางความเปลี่ยนแปลงของเขตนี้

ในการศึกษาเรื่องร้อยปีรังสิตในมิติประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคม อาจแบ่งยุคสมัยของการพัฒนา_rangsitออกได้อย่างกว้าง ๆ เป็น 3 ยุค ดังนี้

1. ยุคบุกเบิก พ.ศ.2430-2475
2. ยุคแห่งการพัฒนาเกษตรกรรม พ.ศ.2475-2500
3. ยุคแห่งความเปลี่ยนแปลง พ.ศ.2500-ปัจจุบัน

1. ยุคบุกเบิก (พ.ศ.2430-2475)

ยุคนี้เริ่มต้นตั้งแต่มีสัมปทานชุดคลองของบริษัทชุดคลองและคุนาสยามในปี พ.ศ.2431 อันมีผลตามมาให้เกิดการบุกเบิกที่ดินขนาดใหญ่ จากสภาพท้องทุ่งและป่าสูนาข้าวอันกว้างใหญ่ไปคลาด ทั้งนี้เพื่อเป็นการตอบสนองต่อเศรษฐกิจการค้าข้าวที่ได้ขยายตัวขึ้นอย่างกว้างขวางภายหลังสนธิสัญญาบริวิงในปลายทศวรรษ 2390 การพัฒนา_rangsitในยุคบุกเบิกได้มาถึงจุดสูงสุดเมื่อมีการพัฒนาระบบชลประทานโดยรัฐตามโครงการป่าสักได้เป็นผลสำเร็จในทศวรรษ 2470 ซึ่งทำให้การผลิต และการค้าข้าวในเขตนี้ดำเนินไปได้อย่างมั่นคง

1.1 ทุ่งหลวงรังสิต : ลักษณะทางกายภาพและประวัติการตั้งถิ่นฐานระยะต้น

พื้นที่ ๆ รู้จักกันในนามของ "ทุ่งหลวงรังสิต" นั้นเดิมเป็นสวนหนึ่งของอาณาบริเวณที่เรียกว่า "ทุ่งหลวง" อันหมายถึงท้องทุ่งอันกว้างใหญ่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณทางตอนใต้ของอยุธยาลงมาจนจรดกรุงเทพฯ มีแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำบางปะกง (หรือแม่น้ำน่านครนายก) เป็นแนวระหว่างท้องท้าวและข้าว กับมีคลองแส้นแบบ-บางขนาดเป็นแนวเขต แนวทางตอนใต้ จากหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งให้เห็นว่าภายหลังการขุดคลองแส้นแล้ว (เริ่งขุดในสมัยรัชกาลที่ 3) ได้มีการขยายพื้นที่เข้าไปตั้งถิ่นฐานตามแนวคลองแส้นและคลองสาขา ทำให้ท้องทุ่งบริเวณคลองแส้นแบบนี้เรียกเฉพาะว่า "ทุ่งหลวงแส้นแบบ" หรือ "ทุ่งแส้นแบบ"¹ ในขณะที่เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการขุดคลองรังสิตและคลองซอยต่าง ๆ เขตทุ่งหลวง บริเวณที่ขุดคลองใหม่นี้ถูกเรียกว่า "ทุ่งหลวงรังสิต" หรือ "ทุ่งรังสิต" ในขณะนี้มายความว่า "คลอง" ที่ขุดขึ้นใหม่ ๆ นั้นเองได้เป็นตัวที่กำหนดการแบ่งแยกเขต "ทุ่งหลวง" แต่เดิมออกจากกัน และในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นเองก็ได้มีการยกฐานะเขตทุ่งหลวงทั้งสองข้างเป็นเมืองใหม่สองเมืองคือ "เมืองมีนบุรี" สำหรับ "ทุ่งหลวงแส้นแบบ" และ "เมืองธัญบุรี" สำหรับ "ทุ่งหลวงรังสิต"

จากการศึกษาแผนที่ในสมัยรัชกาลที่ 5 เขตที่เรียกว่า "ทุ่งหลวง" นอกจากจะมีสภาพเป็นทุ่งราบกว้างใหญ่ ลักษณะภูมิประเทศที่สำคัญของเขตทุ่งราบนี้คือ สภาพที่เต็มไปด้วยหัวยนนของคลองน้ำตามธรรมชาติ ซึ่งเกิดขึ้นจากสภาพทางกายภาพที่เป็นที่ราบต่ำ และการระบายน้ำไม่สะดวก กล่าวคือ เมื่อมีฝนตกหรือมีน้ำจากแม่น้ำไหลป่าเข้ามาในทุ่งน้ำหลาก ก็จะมีสภาพเป็นพื้นที่น้ำขังหรือมีเส้นทางน้ำไหลเล็ก ๆ เกิดขึ้นตามธรรมชาติ รวมทั้งมีเส้นทางน้ำที่คนเข้ามาขุดเพื่อบุกเบิกพื้นที่ทำการในน้ำ ๆ โดยอาศัยแนวทางเดินของน้ำเดิมที่มีอยู่ตามธรรมชาติ² เฉพาะในเขตทุ่งรังสิตจะสังเกตเห็นลักษณะภูมิประเทศที่เป็นหัวยนนของคลองน้ำปะก្រោមอย่างกว้างขวาง แล้วก่อนการขุดคลองรังสิต กล่าวคือ บริเวณคลองรังสิตดังนี้ ได้แก่ ล้ำบางน้อย ล้ำอ้ายสัง ล้ำลาดไทร ล้ำหนองจิก ล้ำเรือแทก คลองเรียงรากใหญ่ คลองเรียงรากใหญ่ คลองบางหวาย คลองบางหลวงหัวปา ล้ำคูกก้า ปีงทองหลาง ล้ำไทร ปีงคอใน หนองเสือ และบริเวณคลองรังสิตดังได้ ได้แก่ ล้ำบางสิง หนองบอน ล้ำลาดโพ ล้ำลาดสนุ่น ล้ำสาย ลาดจะเข้า ปีงคำพลอย ล้ำสีสะกระปือ ล้ำสมอกอง ล้ำอ้อมแก้ว ล้ำหม้อแทก คลองรั้น

อักษรภิธานศรับทธ์ของหมอบรัดเลย์ได้อธิบายคำว่า "คลอง" "บาง" และ "ล้ำ" ให้ว่าหมายถึงลักษณะของลำน้ำขนาดเล็กที่แยกออกจากแม่น้ำ มีทั้งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ และที่คนขุดขึ้น ทั้งนี้มีขนาดที่แตกต่างกันไป³ พระราชวินิจฉัยของรัชกาลที่ 4 ในหนังสือบางกอกกรีกอร์เดอร์ ได้ทรงอธิบายคำว่า "คลอง" และ "บาง" ว่ามีความหมายเหมือนกันและสามารถใช้แทนกันได้⁴ ในขณะที่พระยาอนุมนาราชอนได้รับคำอธิบายว่า คำว่า "บาง" หมายถึง "ล้ำคล่อง" ที่มีหมู่บ้านตั้งอยู่ส่วน "หนอง" และ "ปีง" นั้นอักษรภิธานศรับทธ์ของบรัดเลย์อธิบายให้ว่ามีลักษณะเป็นที่คุ่มน้ำขังโดยไม่ติดต่อกับแม่น้ำและไม่มีทางน้ำไหล⁵

พิจารณาในแง่ของการตั้งถิ่นฐานในเขตทุ่งนลวงรังสิตก่อนการขุดคลองรังสิตนั้น การตั้งถิ่นฐานคงจะมีอยู่อย่างเบาบาง การตั้งถิ่นฐานอย่างเป็นกลุ่มก้อนชัตเจนน่าจะมีอยู่เฉพาะบริเวณที่มี "คลอง" หรือ "บึง" ซึ่งเป็นลักษณะภูมิประเทศที่เรื่อมต่อจากแม่น้ำ และสามารถซักน้ำเข้าไปถึงพื้นที่ที่ทำการเพาะปลูก หรือเพื่อเป็นเส้นทางเข้าไปตั้งบ้านเรือนในขณะที่พื้นที่ส่วนใหญ่ยังห่างไกลจากแม่น้ำลำคลองคงจะมีการตั้งถิ่นฐานอยู่อย่างกระจัดกระจาย พระยาอนุมานราชชนได้กล่าวถึงสภาพการตั้งบ้านเรือนในเขตทุ่งรังสิตก่อนการขุดคลองไว้ว่า

อย่างบ้านเรือนแทบทุ่งรังสิต ซึ่งเป็นทุ่งเวิ้งว้างกว้างใหญ่เห็นดิบลิว สุดสายตามีหมู่ไม้ชื้นขัดจังหวะอยู่กระจัดกระจายกันไปเป็นหย่อม ๆ คล้ายเป็นเกาะเป็นตอนของกลางน้ำ ที่ต่องหมู่ไม้นี้ กรมดินเป็นโคล เพื่อนน้ำท่วมในฤดูหน้าน้ำแล้วสร้างบ้านปูฐเรือนอยู่กันเป็นหย่อม ๆ เมื่อครั้งไม่ได้ขุดคลองเข้าไป นึกเห็นจะเรียกว่าหมู่บ้านกระจาย (scatter village) ได้อีกเหมือนกัน...⁶

ลักษณะภูมิประเทศที่สำคัญอีกประการหนึ่งของเขตทุ่งนลวงบริเวณที่ห่างไกลจากแม่น้ำคือสภาพที่เป็น "หนองบึง" และ "ป่า" อันเป็นบริเวณที่ยังไม่มีการตั้งถิ่นฐานของผู้คน และบริษัทได้เข้าไปบุกเบิกขุดคลองด้วยความยากลำบาก ทั้งนี้จากสภาพพื้นที่ ๆ ยังเป็นป่ารกซังเต็มไปด้วยขันตรายจากสัตว์ร้าย เช่น งู ไขลงช้างป่า รวมไปถึงไช้ป่าที่ยังมีอยู่อย่างซุกซุม จากบันทึกคำบอกเล่าของทายาท ม.ร.ว.สุวพันธ์ สนิทวงศ์ หุ้นส่วนสำคัญของบริษัทขุดคลองและคุนาสยาม ได้กล่าวถึงสภาพภูมิประเทศของทุ่งรังสิตเมื่อบริษัทเข้าไปบุกเบิกขุดคลองไว้ว่า

...การขุด (คลอง) มีความยากลำบากมาก เพราะไม่ใช้ห้องนาเดียน ๆ มีหนอง บึง บางตอนเป็นป่าแห้ง ป่าขึ้นง ป่าขนาด ผู้คนไม่มีเลย ส่วนป่าขึ้นงเต็มไปด้วยนกกระจาบและรังไช่กกระจาบ เป็นจำนวนมากมาย งูมักชอบแอบอาดอยู่ตามรังไช่ ก พากล่าไช่ นกโดยงอกด้วยนลายคนแล้วเข้าเก็บไช่กันที่ 3-4 กระบุงพูน ๆ เอ้าไปขาย คนซื้อมักนำไปทำขันมีวัลลอยรับประทาน

ส่วนป่าขนาดนั้น ควรบุกเข้าไปต้องระวังให้มาก เพราะต้นแข็ง และคมมาก ถ้าไม่ระวังอาจแทงเท้าทะลุ หรือตัดนิ้วเท้าให้ขาดได้ ขณะที่ขุดไปพบเก็ง กวาง ละมัง ไขลงช้าง และไช้ป่าแสนทุรกันดาว ตกกลางคืนต่างกันลับนอนกันในเรือ แต่พอตื่นมาบางวัน หมอนช้างหายไปบ้าง บางครั้งนอนบนนุนศิริยะผ้าห่มกันหาย ใน

ทราบว่าคล่องหนนไปได้อย่างไร เมื่อขุดต่อไปอีกหลายปี จึงได้พบ
หมอนทั้งที่หายไป หรือของอื่น ๆ ที่หายอยู่กันใกล้ ๆ แต่ละป่า ในที่
สุดจึงจับไมยตัวสำคัญได้ ซึ่งนั่นเอง มันได้อ้างว่ามาล้วงทาง
น้ำต่างเรือไป และเรื่องนี้ได้เล่าให้ลูกหลวงฟังต่อ ๆ กันมา⁷

ลักษณะทางกายภาพของทุ่งหลวงรังสิตเมื่อเริ่มต้นการบุกเบิก กล่าวได้ว่าพื้นที่ส่วนใหญ่
ยังคงเป็นพื้นที่รกร้างว่างเปล่า ผู้คนยังไม่สามารถเข้าไปตั้งถิ่นฐานทำนาหากิน การตั้งถิ่นฐานคงมี
อยู่บ้างอย่างกระจาย เนื่องจากบริเวณพื้นที่ใกล้แม่น้ำที่มีคลองสายน้อยใหญ่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ
และที่ผู้คนขุดขึ้น การขยายพื้นที่และตั้งถิ่นฐานของผู้คนนานาในส่วนจะได้เริ่มต้นขึ้นพร้อม ๆ กับ
การขุดคลองรังสิตและคลองชอยต่าง ๆ ในเวลาต่อมา

1.2 บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม กับสัมปทานขุดคลองรังสิต

ในการขอสัมปทานขุดคลองใน "โครงการรังสิต" รัฐมนตรีถึง การขุดคลองรังสิต และคลอง
ชอยต่าง ๆ นั้น บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้รับอนุญาตขุดคลองจากรัฐบาลเป็นระยะ ๆ รวม
เป็นคลองทั้งสิ้นตามโครงการจำนวน 59 คลอง เป็นระยะทางยาว 22,779 เส้น หรือ 1,136 กิโล
เมตร ครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 800,000-1,500,000 ไร่ สัมปทานดังกล่าวได้ครอบคลุมพื้น
ที่เขตการปกครองในปัจจุบันดังต่อไปนี้

1. จังหวัดปทุมธานี เป็นพื้นที่ส่วนที่มากที่สุดของสัมปทานขุดคลองรังสิต ได้แก่ เขต
อำเภอธัญบุรี (อำเภอเดิม) อำเภอคลองหลวง อำเภอหนองเสือ และอำเภอลำลูกกา
2. จังหวัดศรีสะเกษ เนotopeเขตอำเภอครรภ์
3. จังหวัดเชียงใหม่ เนotopeเขตอำเภอบางนาเปรี้ยว
4. กรุงเทพมหานคร เนotopeเขตหนองจอก (เดิมเคยขึ้นกับเมืองมีนบุรี) กับเขตบางเขน
5. จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เนotopeเขตอำเภอวังน้อย
6. จังหวัดสระบุรี เนotopeเขตอำเภอนนองแค

1.3 บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามกับบทบาทของราชสกุลสนิทวงศ์ขุดคลอง

บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม (Siam Lands, Canal and Irrigation Company) ได้ถือกำเนิด
ในปี พ.ศ. 2431 โดยการรวมหุ้นของกลุ่มเจ้านาย ขุนนางและนักธุรกิจชาวตะวันตก ประกอบด้วย
พระ wang ศรีพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พระนานาพิธากษี (เจ้า บุนนาค) นายโยคิม แกรรี
(Joachim Grassi) และเจ้าสัวym พิศลยบุตร หรือหลวงสาทรราชายุทธ์ ต่อมาในปี พ.ศ. 2436 ได้มี
การเปลี่ยนแปลงหุ้นส่วนอีกครั้งหนึ่ง โดยมี นายเออร์วิน มูลเลอร์ (Erwin Muller) หรือพระปิรินทร์

ราชประสังค์ นายอันส์ เมตซเลอร์ (Ans Metzler) และ ม.ร.ว.สุวพันธ์ สนิทวงศ์ บุตรคนเดียวในพระองค์เจ้าสายเข้ามาแทนหันเดิม 3 คน คือ เข้ามาแทนพระนามพิธิภาระ นายโยกิม แกรชี และเจ้าสาวym

ในระยะเริ่มต้นของการก่อตั้งบริษัท พระวรวงศ์เชอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์⁹ ทรงเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการดำเนินงานเพื่อขอพระบรมราชานุญาตชุดคลองจากพระบาทสมเด็จพระปูจายอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงเป็นผู้ที่เข้าไปบุกเบิกการชุดคลองด้วยพระองค์เอง ด้วยเหตุนี้คลองสายแรกที่ชุด คือ คลองรังสิตประยุศสักดิ์ จึงมีชื่ออีกชื่อหนึ่งที่เรียกโดยชาวบ้านว่า "คลองเจ้าสาย" นอกเหนือจากที่เรียกว่า "คลองแปรดาว" ซึ่งเป็นการเรียกตามขนาดของคลอง อย่างไรก็ตามในระยะเวลาต่อมาเมื่อกิจการชุดคลองได้ขยายตัวออกไปประกอบกับที่พระองค์เจ้าสายเริ่มประชวรรือรัง บทบาทสำคัญในด้านการบริหารบิชัฟจะตกอยู่กับบุคคลสำคัญ 2 คน คือ ม.ร.ว.สุวพันธ์ สนิทวงศ์¹⁰ ในฐานะผู้อำนวยการบริษัทและพระปิตุจ្ដราษฎร์ประสังค์ ในฐานะผู้จัดการบริษัท

การที่เจ้านาย ขุนนาง และกลุ่มนายทุนต่างชาติมีบทบาทสำคัญในการลงทุนทางธุรกิจ อาจดูไม่ใช่เป็นของแปลกใหม่ ทั้งนี้หากพิจารณาในแง่ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ จะเห็นได้ว่าบทบาทของเจ้านาย ขุนนาง และนายทุนจีนที่ทำการค้าส่วนตัวในลักษณะ "กิจการ" ควบคู่ไปกับการค้าของราชการในระบบการค้าโดยพระคลังสินค้าที่มีมาตรฐานแล้ว อย่างไรก็ตี กรณีของบริษัทชุดคลองและคุนาสาย แม้ว่าผู้ลงทุนจะอยู่ในฐานะที่มีสายสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับทางราชการอยู่ แต่พบว่าได้มีเงื่อนไขใหม่ ๆ บางประการที่ส่งผลให้ลักษณะการดำเนินงานของบริษัทแห่งนี้มีความชัดเจนในฐานะที่เป็นบริษัท "เอกชน" มากกว่าลักษณะที่เป็น "กิจการ" นั่นคือมีความเป็นอิสระและความเป็นตัวของตัวเองค่อนข้างสูง ทั้งในแง่ของการดำเนินกิจการและในแง่ของการต่อรองกับรัฐบาลบนพื้นฐานของผลประโยชน์ของเอกชน

กล่าวสำหรับราชสกุลสนิทวงศ์ ถือได้ว่าเป็นราชสกุลหนึ่งที่มีประสบการณ์กับการทำธุรกิจ การค้าและการลงทุนมาแต่ตั้งเดิม และได้ดำเนินธุรกิจมาโดยต่อเนื่อง ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ที่เจ้านาย ขุนนาง และนายทุนจีนทำธุรกิจการค้า "กิจการ" ในรูปของการเป็นเจ้าของสำนัก หรือร่วมบุนสำนักไปค้าขายกับประเทศเพื่อนบ้าน เช่น จีน สิงคโปร์ และชวา กรมหลวงวงศากิริราชสนิท ผู้เป็นต้นราชสกุลสนิทวงศ์ทรงเป็นเจ้านายพระองค์หนึ่งที่มีสำนัก และกำบันใบบรรทุกสินค้าออกไปขายยังต่างประเทศ ซึ่งได้แก่ การค้าข้าว น้ำตาลทราย เกลือ ปลาทูเกิม และสินค้าของป่าต่าง ๆ¹¹ และมีหลักฐานว่าทรงมีรายได้จากการบวนเรือสามลำที่ท่านส่งไปค้าขายกับต่างประเทศ¹² ในครั้นนั้นพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ผู้เป็นโอรสก็ได้มีบทบาทสำคัญในการช่วยพระบิดาในกิจการดังกล่าว

ความเสื่อมลงของการค้าสำนักในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระปูจายอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถือเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญในประวัติศาสตร์การค้าของไทย โดยเฉพาะสำหรับบทบาททางการค้าของราชสกุลสนิทวงศ์ในรุ่นรึ่งนำโดยพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และ ม.ร.ว.สุวพันธ์ ซึ่งเริ่มเข้ามาเรียนรู้งาน

นั่นคือความจำเป็นที่ต้องหันเนกรองทุนจากการค้าสำเนา ซึ่งเป็นการค้ากับต่างประเทศมาสู่กิจการค้าทางทะเลภายใน และการลงทุนในกิจการชุดคลอง ทั้งนี้เพื่อตอบสนองต่อความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจใหม่ ๆ ที่กำลังเริ่มขึ้น

เฉพาะในด้านการค้าทางทะเลในนั้น พระองค์เจ้าสายฯได้ทรงก่อตั้ง "บริษัทจันทบุรี" เอเย่นชี ขึ้นในช่วงทศวรรษ 2420¹³ โดยทรงสั่งซื้อเรือกลไฟจากยุโรป 3 ลำ คือ เรือเบบเคลีย เรือพระตะบอง และเรือภูเก็ตติงา เดินขึ้นลงทางหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก และตะวันตก ทางฝั่งตะวันออกเดินเรือรับส่งสินค้าและคนโดยสารตามจังหวัดชายทะเลไปจนถึงจังหวัดตราด ส่วนฝั่งตะวันตกตั้งแต่ประจำบครีรัตน์ ตลอดไปจนถึงกลันตัน และตรังกานู¹⁴

กิจการของบริษัทจันทบุรีเอเย่นชีในตอนเริ่มแรกนั้นจัดเป็นกิจการส่วนตัว แต่ในเวลาต่อมาหลานของพระองค์เจ้าสายฯ คือ ม.ร.ว.ถัด (สืบศักดิ์สนิทวงศ์) ชุมสาย (ต่อมารับราชการเป็นพระยาสืบศักดิ์สนิทวงศ์) ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้จัดการบริษัทจันทบุรีเอเย่นชีได้อธิบายว่าเป็นกิจการ "กิ่งราชการ" เพราะมีความเกี่ยวพันกับตำแหน่งหน้าที่ราชการของพระองค์เจ้าสายฯในกองทัพเรือ¹⁵ กล่าวคือเมื่อกองทัพเรือไปตั้งที่จันทบุรี เรือของพระองค์เจ้าสายถูกใช้งานด้านการลำเลียงเป็นส่วนใหญ่ คือในเที่ยวไปจากกรุงเทพฯใช้บรรทุกเสบียงส่วนใหญ่ของกองทัพเรือ แต่ในเที่ยวล่องกลับได้รับผลผลิตที่มีราคา เช่น พ稻ไทร หนังสตร์ เรือไม้กระดาan เรือมาดโกลน รวมถึงเมล็ดกาแฟ มากขึ้นที่กรุงเทพฯ กิจการนี้ได้เริ่มก่อปัญหาเมื่อพระองค์เจ้าสายฯ ซื้อเรือภูเก็ตติงามาแล่นในลำน้ำไทย ชาวญี่ปุ่นที่มีกิจการค้าบริเวณชายฝั่งดีอ่าวภูเก็ตติงาเป็นคู่แข่งรายใหญ่ที่สำคัญ และเรียกร้องให้ศุลกากรเก็บภาษีในอัตราเดียวกับเรือของตน ต่อกรณีนี้พระองค์เจ้าสายฯ ทรงอธิบายว่าทำน้ำที่ต้องการตามความต้องการของทางราชการไม่ใช่นำมาใช้ส่วนตัว อ้างไปกว่านั้นในช่วงเวลาเดียวกันพระองค์เจ้าสายฯ ก็ได้เตรียมนำเรือไปทำงานให้กับหลวงที่กลันตันด้วย เรื่องยุติลงด้วยการประนีประนอม โดยรัฐบาลไทยตัดสินว่าจะเป็นผู้จ่ายภาษีให้ก่อน ซึ่งหมายความว่าพระองค์เจ้าสายฯ จะต้องรับผิดชอบในการจ่ายภาษีเมื่อมีการประเมินภาษี

กิจการของบริษัทจันทบุรีเอเย่นชีได้ยุติลงในเวลาต่อมา เมื่อบริษัทไม่สามารถแบ่งขันกับบริษัทญี่ปุ่น โดยเฉพาะกรณีบริษัทธิสต์เอเชียติก ม.ร.ว.ถัด กล่าวว่าการค้าทางทะเลต้องลงทุนมากในขณะที่บริษัทมีทุนน้อย และสูบบริษัทธิสต์เอเชียติกไม่ได¹⁶

กรณีของบริษัทจันทบุรีเอเย่นชีเป็นกรณีตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นว่า การทำธุรกิจการค้าควบคู่กันไปกับการทำราชการ โดยให้กิจการทั้งสองเกื้อหนุนกันดังแต่ก่อนไม่อาจกระทำได้ต่อไประบบเศรษฐกิจไทยที่มีการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบการค้าเสรีอันเป็นผลของสนธิสัญญาบริวาร ทำให้การค้าในลักษณะ "กิ่งราชการ" ถูกประท้วงจากบริษัทตะวันตก ขณะเดียวกับการปฏิรูปที่สำคัญของรัชกาลที่ 5 คือการตั้งกระทรวงพระคลังและกรมบัญชีกลาง ก็ทำให้ต้องมีการจำแนกความแตกต่างระหว่างธุรกิจเอกชน กับธุรกิจของหลวง จุดนี้น่าจะเป็นจุดหนึ่งที่ทำให้พระองค์เจ้าสายฯ และ ม.ร.ว.สุวพันธ์ หันเหลี่ยมจากการทำราชการไปสู่การทำธุรกิจแต่เพียงอย่างเดียว ด้วยเหตุผล

ที่จะทำให้สามารถประกอบธุรกิจได้อย่างอิสระโดยไม่เกี่ยวข้องกับงานราชการ หันนี้อกเหนือจากเหตุผลที่ว่าท่านเนื่องจากราชการ แล้วขอที่จะทำการค้ามากกว่า”

พระองค์เจ้าสายสันทิวงศ์ได้อลาออกจากราชการในปี พ.ศ.2432 และหลังจากนั้นไม่นาน ม.ร.ว.สุวพันธ์ ก็ได้อลาออกจากราชการตามมา กล่าวสำหรับ ม.ร.ว.สุวพันธ์ การลาออกจากราชการ เพื่อมาทำธุรกิจแต่เพียงอย่างเดียวในวัยหนุ่มมาก คือ อายุ 28 ปี โดยที่ยังมีอนาคตอีกยาวไกลในทางราชการ ถือเป็นจุดยืนที่ค่อนข้างเด่นชัดของท่านผู้นี้ที่ต้องการให้ธุรกิจแยกขาดจากตำแหน่งหน้าที่ราชการ และแม้จะได้รับการทบทวนให้กลับเข้ารับราชการอีกถึง 2 ครั้ง ครั้งนี้โดยการซักซานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนนาบดีกระทรวงมหาดไทย ม.ร.ว.สุวพันธ์ก็ยืนยัน ที่จะไม่กลับ หากแต่แสดงความจำนงว่ายังยินดีช่วยเหลือราชการ หากราชการนั้นๆ ไม่ทำให้กิจการทั้งสองด้าน คือ ราชการและธุรกิจเป็นปรปักษ์ต่อกัน และกิจการสำคัญที่ม.ร.ว.สุวพันธ์ ได้ทุ่มเทให้ในเวลาต่อมา ก็คือ กิจการของบริษัทชุดคลองและคุนาสยาม

1.4 สัญญาพะนรมราชานุญาตชุดคลอง

จุดประสงค์ในการดำเนินงานของบริษัทชุดคลองและคุนาสยามตามข้อเสนอของบริษัทเมื่อแรกเริ่ม คือการจัดวางโครงสร้างชุดคลองเพื่อเปิดที่ดินใหม่ ๆ ที่ยังไม่เคยมีการเพาะปลูกมาก่อน เพื่อใช้ในการปลูกข้าว หันนี้โดยมีนายโจคิม แกรช์ สถาปนิกชาวอิตาลี เป็นผู้วางแผนโครงการที่เรียกว่า “Scheme of Irrigation in Siam” เพื่อจัดสร้างระบบคลองชลประทานเพื่อส่งน้ำให้แก่น้ำข้าว นอกเหนือจากการใช้คลองเพื่อการคมนาคมและขนส่ง¹⁸ เนื่องจากโครงการของบริษัทชุดคลองและคุนาสยามตามที่ได้วางแผนไว้เป็นโครงการขนาดใหญ่และจะต้องใช้เงินลงทุนมากเพื่อเป็นการประกันการลงทุนของบริษัท สัญญาอนุญาตชุดคลองจึงมีสาระสำคัญของการที่บริษัทขอเมือง ‘สิงห์พิเศษ’ ที่เพิ่มขึ้นมากกว่าการขออนุญาตของเอกชนรายอื่น ๆ

ตามสัญญาพะนรมราชานุญาตลงวันที่ 17 มกราคม พ.ศ.2431 ชื่นมีข้อสัญญาวม 13 ข้อ¹⁹ มีสาระสำคัญที่อาจยกมาพิจารณาได้ดังนี้

1. สัญญาข้อ 1 ได้ให้สमปทานการชุดคลองแก่บริษัทในพระราชอาณาเขตสยาม เป็นเวลา 25 ปีโดยได้ระบุสิทธิของบริษัทที่จะเป็นผู้ได้รับเลือกก่อนผู้อื่น กล่าวคือ รัฐบาลสยามให้บริษัทมีโอกาสที่จะเป็นผู้ได้รับจ้างและรับชุดคลองก่อนผู้อื่นในพื้นที่ทั้งปวงในพระราชอาณาเขตสยาม

2. ขณะที่สัญญาข้อ 3 ระบุว่า ถ้าจะมีผู้ได้ผู้หันนึงมาขออนุญาตชุดคลองในที่ตำบลใดซึ่งรัฐบาลเห็นว่าจะเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินควรจะยอมให้ชุดได้ก็จะแจ้งให้บริษัททราบ ตามบริษัท ก่อนว่าบริษัทจะชุดหรือไม่ ถ้าบริษัทไม่ชุดจึงจะยอมให้ผู้ขออนุญาตรายอื่นชุดตามประسنค์ ถ้าบริษัทรับชุดก็จะอนุญาตให้ชุด

จากสัญญาข้อ 1 และ 3 จะพบว่าเป็นสัญญาที่วางแผนก่อนที่ได้รับการรับรอง ฯ ไม่ตัดกุมและอาจตีความหมายได้หลายทาง เมื่อในของสัญญานี้สองข้อนี้เป็นการเปิดโอกาสให้บริษัทได้ลิทธิเป็นผู้ชุดคลองก่อนผู้อื่นในกรณีที่มีการแข่งขัน ทั้งในฐานะเป็นผู้รับจ้างชุดและเป็นผู้ขอชุดคลองเอง ในขณะที่ขอบเขตพื้นที่ที่บริษัทจะขอชุดคลองได้มีอย่างไม่มีข้อจำกัด ทำให้บริษัทสามารถอ้างสิทธิ์ขอชุดคลองในพื้นที่ที่กว้างขวาง แม้แต่ในพื้นที่ที่มีคลองอยู่เดิม และอาจไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ใด นอกจากบริษัทที่จะเป็นผู้ได้รับที่ดิน

ประเด็นที่จะเป็นปัญหา ก่อให้เกิดการตัดสินใจรับรู้บาลมาก็คือ ในระยะเวลาต่อมาอีกไม่นาน รู้บาลได้จัดตั้งกรมคลองซึ่งต่อมาคือกรมชลประทาน และวางแผนการที่จะก่อสร้างโครงการชลประทานในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โครงการดังกล่าวได้มีปัญหาการซ้อนทับกับโครงการชุดคลองของบริษัทชุดคลองและคุนาสยา ทำให้เกิดปัญหาต่อรู้บาลทั้งในด้านนโยบาย และในด้านการดำเนินงาน

3. บริษัทจะได้รับผลประโยชน์จากการซื้อขายตามสัญญาข้อ 4 คือได้รับลิทธิในที่ดินสองฝั่งคลองที่ชุดใหม่ โดยสัญญาได้ระบุว่าคลองใดคลองหนึ่งที่บริษัทได้รับอนุญาตให้ชุดใหม่ และได้ออกทุนของบริษัทชุดเดือนนั้น ถ้าได้ชุดเสร็จแล้วเมื่อไรที่แผ่นดินสองฝั่งคลอง เว้นจากที่หลงเข้าไปฟากละ 40 เส้น ตลอดลักษณะที่ชุดใหม่ให้บริษัทถือเอาได้ว่าเป็นที่ที่บริษัทได้จับจองไว้ตั้งแต่วันที่ได้ชุดคลองนี้มา ผู้หนึ่งผู้ใดจะมาจับจองพื้นที่ที่กำหนดนี้ไม่ได้ บริษัทจะขยายให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใดก็ได้

การพิจารณาที่ดินสองฝั่งคลอง ฟากละ 40 เส้น (1.6 กิโลเมตร) ถือได้ว่าเป็นการพิจารณาที่เป็นพิเศษกว่าการขอชุดของเอกชนรายอื่น ฯ ที่เคยขอชุดก่อนหน้านั้น ซึ่งเคยได้รับพระราชทานที่ดินจำนวน 25-30 เส้น (8-1.2 กม.) อย่างไรก็ตามการพิจารณาที่ดินโดยให้ถือว่าได้จับจองไว้ตั้งแต่เริ่มชุดคลองและจะเป็นเจ้าของเมื่อชุดคลองเสร็จ สัญญาข้อนี้มิได้ให้กรมสิทธิ์อย่างสมบูรณ์แก่บริษัทโดยทันที ในแห่งนึงทำให้เกิดปัญหาที่มีผู้จับจองที่ดินดักหน้าคลอง ทั้งนี้เพราการกำหนดการชุดคลองมิได้เป็นความลับทำให้บริษัทเสียเปรียบ และก่อให้เกิดปัญหาพิพาทในเรื่องที่ดิน แต่ในอีกแห่งนึง สัญญาข้อนี้ก็ทำให้บริษัทสามารถอ้างสิทธิ์เข้าครอบครองที่ดินได้โดยง่าย ไม่ว่าบริษัทจะได้รับอนุญาตชุดคลองแล้วหรือยัง หรือถ้าได้รับแล้วได้ชุดคลองขึ้นจริงหรือไม่รวมถึงได้ชุดคลองถูกต้องตามความต้องการที่ขออนุญาตหรือไม่อย่างไร

4. สัญญาข้อ 7 ระบุว่า คลองที่บริษัทได้รับอนุญาตให้ชุด เมื่อสำเร็จแล้วบริษัทจะเป็นผู้ดูแลรักษา และจัดการทั้งปวงเกี่ยวกับคลองนั้นตลอดระยะเวลาที่บริษัทขายที่ซึ่งบริษัทจะได้รับตามสัญญาข้อ 4 และคลองเก่าที่บริษัทได้รับจ้างชุดซึ่งมีน้ำ ถ้าเป็นการมอบอำนาจให้บริษัทเก็บเงินแก่เรื่อไปมาก็จะรักษาและจัดการทั้งปวงตลอดช่วงระยะเวลาที่เก็บเงิน สัญญาข้อนี้แม้จะดูไม่แน่ชัดว่าบริษัทมีสิทธิ์เรียกค่าธรรมเนียมจากเรื่อที่ผ่านคลองที่บริษัทชุดหรือไม่ แต่ในทางปฏิบัติบริษัทก็กำหนดอัตราเรียกเก็บค่าธรรมเนียมจากเรื่อที่ผ่านคลอง ในขณะที่ความรับผิดชอบในการดูแลคลองของบริษัทก็เป็นเรื่องที่เป็นข้อถกเถียงกันในเวลาต่อมา

5. ในการชุดคลองตามสัมปทาน บริษัทจะต้องให้ผลตอบแทนแก่รัฐบาลตามสัญญาข้อ 8 คือ ต้องหุลเกล้าฯ ถวายส่วนกำไรว้อยละ 20 สงขันพระคลังมหาสมบัติ

สัญญาระบรมราชานุญาตนี้ได้ตกลงเห็นด้วยโดย โดยมีผู้รับผิดชอบสัญญาฝ่ายรัฐบาล คือ คอมมิตติกรรมพะนนครบาล ได้แก่ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเรศวรฤทธิ์ และพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสวัสดิวัฒน์วิชัย ไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าเหตุใดคอมมิตติกรรมพะนนครบาลจึงเป็นผู้รับผิดชอบในการทำสัญญาฉบับนี้ แทนที่จะเป็นเสนาบดีกรมนา (กระทรวงเกษตร) ซึ่งมีหน้าที่ดูแลงานทางด้านการเกษตรอาจเป็นไปได้ว่า เพราะพื้นที่บริเวณที่บริษัทขอชุดคลองอยู่ในความรับผิดชอบดูแลด้านความสงบเรียบร้อยของกรมพะนนครบาล ปัญหาที่เกิดขึ้นโดยทันทีที่ปรากฏ สัญญาฉบับนี้ ก็คือ ความไม่เห็นด้วยของเสนาบดีกรมนาในขณะนั้น คือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ประเด็นที่นำไปสู่ข้อโต้แย้งก็คือ การมองว่ากิจการชุดคลองเป็นเรื่องที่รัฐบาลควรจัดทำมากกว่าให้เอกชนเป็นผู้จัดทำ²⁰ โดยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เสนอว่า เรื่องชุดคลองโดยเฉพาะคลองคุนาเป็นเรื่องที่กรมนาคิดจะชุดลงในลักษณะค่อยเป็นค่อยไป และเห็นว่าควรให้เอกชนหลาย ๆ รายเข้ามาชุดอย่างที่เคยปฏิบัติตาม มา กว่าที่จะให้บริษัทดำเนินการแต่ผู้เดียว อีกประเด็นหนึ่งก็คือ ปัญหาการที่จะคงจำนวนของกรมนาไว้ในการปิดเปิดทำงานกันน้ำ ซึ่งสามารถควบคุมได้ถ้า กรมนาเป็นผู้ชุดคลองเอง นอกจากนั้นเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ก็ยังติดสัญญาที่พระราชทานที่ดิน ถึง 40 เส้น เพราะแต่เดิมเคยพระราชทานเพียง 20-30 เส้น รวมถึงการตั้งข้อรองเกียจที่หันส่วนของ บริษัทเป็นคนในบังคับต่างประเทศ

1.5 การพัฒนาระบบคลองของโครงการรังสิต

ภายหลังการได้รับพระบรมราชานุญาตชุดคลอง บริษัทชุดคลองและคุนาสยามได้ยื่น โครงการขอชุดคลอง จำนวน 8 สาย ตามแผนที่แนวยเลข 3²¹ ดังต่อไปนี้

1. คลองที่ 1 เป็นคลองสายใหญ่ ชุดตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านถัว ใต้เกาะใหญ่ ปทุม ธานีไปออกเมืองครนายนาย ก ยาว 2,000 เส้น ขนาดกว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก

2. คลองที่ 2 ชุดตั้งแต่คลองที่ 1 ไปออกแม่น้ำบางปะกง บริเวณคลองบางขนาก ยาว 90 เส้น กว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก

3. คลองที่ 3-7 เป็นคลองคุนา ชุดตั้งแต่ คลองที่ 1 และ 2 มากยังคลองแสนแสบ ตาม ลำดับ กว้าง 3 วา ลึก 3 ศอก

4. คลองที่ 8 ชุดตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก บริเวณบ้านบางโควัด ไปออกแม่น้ำ ท่าจีนที่บ้านสองพี่น้อง ยาว 1,300 เส้น กว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก

โครงการที่บริษัทขอชุดครั้งแรกนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นโครงการที่มีขอบเขตพื้นที่กว้างขวาง มาก คือทั้งในทุ่งฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เช่นเดียวกับในทุ่งฝั่งตะวันออกซึ่ง บริษัทขอชุดคลองที่ 1-7 ตามโครงการที่จะเรียกต่อไปว่า "โครงการรังสิต" นั้นได้ครอบคลุมพื้นที่

ของเขตทุ่งหลวงทั้งหมดที่เรียกกันต่อมาว่า "ทุ่งรังสิต" และ "ทุ่งแสนแสบ" ในขณะที่ทุ่งผึ้งตะวันตก จะครอบคลุมพื้นที่ดังแต่เมืองนนทบุรีไปจนถึงเมืองสุพรรณบุรี

อย่างไรก็ตาม เมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนอบดีกรมนาให้รับโอนอำนาจจากกรมพระนครบาลให้เป็นผู้ควบคุมการดำเนินงานของบริษัทขุดคลองและคุนาสัยมานั้น ได้อনุญาตให้บริษัท ขุดคลองได้เพียงสายเดียวก่อน คือ เนพาราคลองสายที่ 1 ตามหนังสืออนุญาตขุดคลองลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433 บริษัทได้รับอนุญาตให้ขุดคลองโดยเริ่มต้นขุดที่ตำบลบ้านใหม่ได้แกะในญี่ แขวงเมืองปทุมธานี ไปออกแม่น้ำนนนครนายก ขนาดคลองกว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก ยาว 1,400 เส้น ที่ นำสังเกตว่าได้มีการเปลี่ยนแปลงตำบลที่เริ่มน้ำขุดคลอง รวมถึงมีการเปลี่ยนแปลงขนาดความ ยาวของคลองไปจากที่ขอไว้เดิม

อนึ่ง เมื่อลองมีขุดคลองสายนี้ พระบาทสมเด็จพระปูเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ พระราชทานชื่อคลองนี้ว่า "คลองรังสิตประยุรศักดิ์" (บางครั้งสะกดว่า "รังสฤษดิ์ ประยุรศักดิ์") ตามพระนามของพระเจ้าลูกเชอพระองค์เจ้ารังสิตประยุรศักดิ์ (ต่อมาได้ทรงกรมเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เชอกรมพระยาชัยนาทเรนทร) ในเจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.เนื่อง สนิทวงศ์ พระธิดาในพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกเชอฯ เสด็จไป ทำพิธีในที่นั้นด้วย

จากกล่าวได้ว่าการดำเนินงานของบริษัทขุดคลองและคุนาสัยมานได้ประสบปัญหาความขัด แย้งกับทางราชการมาบั้นตั้งแต่เริ่มต้น การที่กรมนาขออนุญาตให้บริษัทขุดคลองได้เพียง 1 สายใน จำนวนที่ขอไป 8 สาย ปัญหาที่บริษัทด้วยการซื้อขายที่ก็คือ กรณีที่เอกสารรายอื่น ๆ ถือโอกาส เข้าไปขุดคลอง และมีผู้คนเข้าไปจับจองที่นาในที่ ๆ บริษัทกำหนดว่าจะขุดคลอง แต่ยังไม่ได้รับ อนุญาตอย่างเป็นทางการ ผลก็คือ บริษัทได้ทักท้วงการกระทำการท่านที่ไม่ได้ขออนุญาต และในทางปฏิบัติบริษัทก็ได้ล่วงละเมิดด้วยการเข้าไปขุดคลองในบริเวณอื่น ๆ โดยที่รัฐบาลยังไม่ ได้ให้ออนุญาต แต่อยู่ในแผนที่ที่บริษัทได้เคยขอไว้ ทั้งยังได้แจ้งการกระทำการท่านก่อให้กรมนารับ ทราบด้วย

การเจรจาเพื่อขออนุญาตขุดคลองได้ยืดเยื้อต่อมาอีกหลายปี จนกระทั่งถึงสมัยที่เจ้าพระ- ยาศุรศักดิ์มนตรี (เจม แสตนฟอร์ด) เป็นเสนอบดีกระทวงเงษาตุรพนิชการที่ได้ตั้งขึ้นใหม่ บริษัทได้ยื่น เรื่องราวขอขยายการขุดคลองครั้งใหม่ในปี พ.ศ. 2435 แต่การขอครั้งนั้นก็ยังคงไม่ได้รับอนุญาต เนื่องจากเป็นระยะเวลาที่บริษัทกำลังมีปัญหากับรัฐบาลเรื่องที่นาภารชีหุ้นส่วนของบริษัทไม่ยอม เปลี่ยนมาเป็นคนในบังคับสยาม จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2436 ที่พระปูเจ้าราษฎรประสงค์ (Muller) ได้ เข้ามาเป็นหุ้นส่วนแทน บริษัทจึงได้เสนอขอขยายการขุดคลองครั้งใหม่เฉพาะในโครงการรังสิต²² ดังต่อไปนี้

1. ขอขุดคลองแยกจากคลองรังสิตผึ้งให้ เป็นคลองกว้าง 6 วา ลึก 5 ศอก ตามลักษณะ ที่ 1 ยาว 53 เส้น แล้วเลี้ยวไปทางคลองที่ 2 ลงไปตามแนวคลองนั้น 73 เส้น จนเสร็จแนวปลาย

คลองกรรมหมื่นภูมิเรศ แล้วเลี้ยวขึ้นไปออกต่ำบลบางลูกเสือ แม่น้ำน่านครนายก ยาวประมาณ 1,600 เส้น เสร็จในปี พ.ศ.2444

2. ขอชุดคลองอีกสายหนึ่งฝั่งเหนือคลองรังสิต ตั้งแต่ปลายคลองเชียงรากน้อย ชุดไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ถึงบ้านนาเลิง ยาว 1,500 เส้น คลองกว้าง 4 วา ลึก 3 ศอก

3. ขอชุดคลองแยกเป็นคลองคุนา กว้าง 4 วา ลึก 3 ศอก เหนือคลองรังสิต 18 สาย และชุดคลองฝั่งเหนือเป็นคลองขอบนาในปลายคลองตลอดต่อ กัน ฝั่งใต้คลองรังสิตจะชุดเป็นคุนา 21 สาย แต่คลองคุนาฝั่งใต้จะชุดเป็นคลองกว้าง 4 วา ลึก 3 ศอก และเป็น 2 ตอน รวมความยาวของคลองคุนาและขอบนาฝั่งเหนือและใต้ 41 คลอง ยาวประมาณ 43,000 เส้น กำหนดทำการตามข้อ 2-3 แล้วเสร็จในปี พ.ศ.2456 โดยจะลงมือชุดในปี พ.ศ.2436

ที่มาของรายจ่ายการชุดคลองเพิ่มขึ้นในทุ่งรังสิตจำนวนมากในครั้งนี้ เจ้าพระยาสุรศักดิ์ มณตรีได้เป็นผู้ชี้แจงเองว่า เนื่องมาจากท่านได้ตรวจแผนที่เดิมของบริษัทเฉพาะในเขตทุ่งรังสิตซึ่งมีอยู่ 7 สายแล้ว เห็นว่ายังไม่พอกับความจริงของบ้านเมือง จึงได้เจรจาให้บริษัทขยายคลองกล่าวคือ คลองเวลา (คือคลองรังสิต) ขยายเป็น 8 วา คลอง 4 วา ขยายเป็น 6 วา คลอง 3 วา ขยายเป็น 4 วา และคลองซอย 6 คลองที่ห่างกัน ควรจัดคลองแทรกลงให้เต็ม คือฝั่งใต้คลองรังสิต 23 สาย ฝั่งเหนือคลองรังสิต 18 สาย ให้ตรงกับฝั่งที่บริษัทได้รับอนุญาตไว้แล้ว และบริษัทได้ตอกลงทำแผนที่และกะระยะคลองมายืน รวมเป็นคลอง 3 ขนาด จำนวนคลอง 43 สาย กำหนดแล้วเสร็จ ในปี พ.ศ.2440, 2444 และ 2456 ตามลำดับ ซึ่งกระทรวงเห็นชอบด้วย แต่ได้เปลี่ยนกำหนดเวลาแล้วเสร็จจากปี พ.ศ.2456 เป็น พ.ศ.2446 และได้นำเขื้นกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาต

คลองที่บริษัทขอชุดในครั้งนี้ได้ปรากฏเป็นคลองดังที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบัน กล่าวคือ นอกจากคลองรังสิตก็จะได้แก่ คลองหกวาราสายบน คลองหกวาราสายล่าง คลองซอยแยกจากคลองรังสิต ฝั่งเหนือและใต้ คลองซอยแยกจากคลองหกวาราสายบนและล่าง นอกจากนั้นบริษัทได้สร้างประตูน้ำที่คลองรังสิต 2 ประตู โดยได้รับพระราชทานนามประตูน้ำทางฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาว่าประตูฯ พาลigran และทางฝั่งแม่น้ำน่านครนายก คือประตูเสาวภา ส่วนที่ปลายคลองหกวาราสายล่างยังมีประตูน้ำอีก 1 ประตู ชื่อประตูบริษัทสมบูรณ์

การตัดสินใจให้บริษัทชุดคลองและคุนาสยามขยายการชุดคลองในโครงการรังสิตในสมัยเจ้าพระยาสุรศักดิ์มณตรี ได้ก่อให้เกิดปัญหาที่ตามมาอย่างน้อย 2 ประการด้วยกัน ประการแรกก็คือ การอนุญาตของเจ้าพระยาสุรศักดิ์ในครั้งนั้น แม้จะได้นำเรื่องเขื้นกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตจริง แต่ช่วงเวลาที่ได้ประชุมเวลาที่เกิดเหตุการณ์ฉุกเฉิน คือ กรณีขัดแย้งกับฝรั่งเศสในวิกฤตการณ์ พ.ศ.112 จึงยังไม่ได้มีตราอนุญาตและเจ้าพระยาสุรศักดิ์ได้อนุญาตให้บริษัทชุดคลองไปก่อนเมื่อบริษัทเดือนมา การที่ยังไม่มีพระบรมราชานุญาตอย่างเป็นทางการจะทำให้เกิดปัญหาตามมาในเรื่องของกรรมสิทธิ์ที่ดินในฝั่งคลองต่างๆ ทั้งระหว่างบริษัทกับรัฐบาล และบริษัทกับราษฎรที่ถูกเป็นเงือนลายปี

ประการที่สอง การที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์ได้ออนุญาตให้บริษัทขุดคลองเพิ่มขึ้นอีกจำนวนมาก ในลักษณะที่เป็นการตัดซ้ายจากคลองเดิมนั้น เป็นการกระทำโดยมิได้คำนึงถึงเหตุผลในด้าน ชลประทาน ทำให้เกิดข้ออกเสียงต่อมาว่าระบบคลองที่บริษัทสร้างขึ้นนั้นยังไม่ได้ประโยชน์ในแง่ ของการจัดระบบชลประทาน ประโยชน์ที่ได้จะได้กับบริษัทเมื่อขุดคลองซ้ายหันมดได้ มีผลทำให้ บริษัทได้ครอบครองกรรมสิทธิ์ในที่ดินสองฝั่งคลองหันมดในเขตโครงการรังสิต

ในเรื่องการขุดคลองในโครงการรังสิตนี้ นายเจ ไฮมาน วินเดอร์ ไฮเด (J. Homan Van de Heide) เจ้ากรมคลองชาวดัชได้บันทึกไว้ในรายงานการสำรวจโครงการชลประทานเจ้าพระยาในปี พ.ศ.2445 ลงความเห็นว่า คลองในโครงการรังสิตยังไม่ใช่คลองชลประทานอย่างแท้จริง มีลักษณะ เป็นเพียงคลองรับน้ำท่วม (inundation canal) กล่าวคือคลองจะได้รับน้ำก็ต่อเมื่อมีฝนตกหรือระดับ น้ำท่าขึ้นสูง²³ ขณะที่การควบคุมระดับน้ำด้วยประตูน้ำและทำนบกพบร่วมไม่ได้ผลอย่างเพียงพอ ปัญหาที่น้ำมีไม่พอหรือน้ำมากเกินไปจนท่วมที่นาเสียหายมีอยู่เสมอ²⁴

รายงานของนายไฮเดในปีถัดมา คือ พ.ศ.2446 อันเป็นปีที่บริษัทเคยสัญญาจะจะขุด คลองแล้วเสร็จหันมด ก็ให้รายละเอียดเพิ่มขึ้นอีกว่า เมื่อถึงปีนี้บริษัทขุดคลองได้หันสิ้นรวม 668 กิโลเมตร (16,700 เส้น) ซึ่งบริษัทสามารถจับจองที่ดินได้ตามสัญญาจำนวน 840,000 ไร่ (135,000 เฮกเตอร์) ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับโครงการที่บริษัทได้ขอไว้เดิม บริษัทยังมีคลองจะต้องขุดอีก 668 กิโลเมตร และสามารถจับจองที่ได้อีกราว 960,000 ไร่ (154,285 เฮกเตอร์) แต่บริเวณดังกล่าวนี้ บริษัทเองก็ไม่สนใจที่จะขุดตามโครงการเดิมอีกต่อไป เนื่องจากการที่บริษัทได้ขอเปลี่ยนแปลง โครงการในระยะ 2 ปีที่แล้วมาถึง 3 ครั้ง ซึ่งไฮเดได้ให้เหตุผลว่าเนื่องจากบริเวณดังกล่าวเป็นที่สูง เมื่อขุดคลองเข้าไปแล้วจะไม่มีน้ำ คลองที่ขุดจะได้ผลก็ต่อเมื่อทำเป็นคลองชลประทานอย่างแท้ จริง มิใช่ทำในแผนที่บริษัทได้ทำมาแล้ว กล่าวคือจะต้องให้ผู้เรียวก擅自ของรัฐบาลเป็นผู้จัดวาง โครงการ²⁵

ประเด็นที่ว่าระบบคลองที่บริษัทได้สร้างขึ้นในโครงการรังสิตยังไม่เป็นประโยชน์ในด้าน ชลประทานได้ถูกยืนยันอีกครั้งหนึ่ง โดย เชอร์ ทอมัส วอร์ด (Sir Thomas Ward) วิศวกรชาว อังกฤษที่รัฐบาลจ้างเข้ามาตรวจสอบโครงการชลประทานของรัฐบาลในปี พ.ศ.2456 ในรัชสมัยพระบาท สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัฐบาลในครั้งนั้นได้ตกลงใจให้จัดสร้างโครงการชลประทาน ป่าสักได้ขึ้นเป็นโครงการแรก เพื่อที่จะปรับปรุงระบบคลองในโครงการรังสิต การประเมิน โครงการรังสิตอย่างตรงไปตรงมาปรากฏอยู่ใน "บันทึกเรื่องการทดลองน้ำในประเทศไทย" ที่ระบุว่า

"...น้ำขึ้นเชยผู้เริ่มก่อการและดังบริษัท (ขุดคลองแล้วน้ำสifyam) น้ำขึ้น ได้ว่ามีความอุดตันพยายาม และมีการณ์ภายนลึกซึ้ง เนื่อง ประโยชน์ที่ควรจะได้ในการภายในน้ำเป็นส่วนใหญ่ จึงได้เริ่มช่วย เหลือเปลี่ยนแปลงให้ปะพงกลอยเป็นพื้นท้องนาขึ้นเป็นจำนวนมาก ซึ่งควรจะรักษาความดีนี้ไว้ต่อไปด้วย แต่ถึงกระนั้นถึงการที่ทำมาแล้วก็

ยังไม่นับว่าได้เข้าแห่งคันแห่งการทดสอบอย่างสูง กล่าวคือ เป็นแต่เพียงรากฐานน้ำ ซึ่งมีอุปถัมธรรมตาไว้เท่านั้น หากได้เริ่มจัดการทดสอบน้ำให้น้ำมาเพิ่มเติมในเวลาต้องการนั้นอีกไม่ เพราะน้ำที่ต้องคำนึงด้วยตามโครงการป่าสักได้ จึงต้องลงมือทำเพื่อส่งเสริมการน้ำเอง คลองส่งน้ำสายใหญ่ซึ่งส่งน้ำลงมาจากแม่น้ำปาสาṇนาอย่างทุ่งรังสิตนั้น ยังอาจสามารถส่งน้ำเข้าสู่ที่ดินในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาและสระบุรี เพื่อหล่อเลี้ยงต้นข้าวให้ออกด้วย ซึ่งแต่เดิมการทำนาในที่เหล่านี้อาศัยแต่น้ำฝนอย่างเดียว ไม่เคยมีน้ำท่าในลําเอิบชั้นหัวมีพื้นนาโดย ชนน์โครงการป่าสักได้ก็เป็นการช่วยเหลือการทำงานในเวลาฝนแล้ง...²⁶

1.6 การจัดสรรที่ดินของบริษัทและพัฒนาการของระบบเจ้าที่ดิน

จากสัญญาประបรมราชานุญาตข้อ 4 ที่ระบุว่า คลองใดที่บริษัทได้รับอนุญาตให้ชุดใหม่และได้ออกทุนของบริษัทในการชุดเองให้บริษัทมีสิทธิจับจองที่ดินสองฝั่งคลองที่ชุดฝั่งละ 40 เส้น (1.8 กม.) นับตั้งแต่วันที่ได้ชุดคลองนั้น มีความหมายว่า หากบริษัทได้รับอนุญาตให้ชุดคลองได้ปริมาณมากเท่าไรก็มีสิทธิที่จะจับจองที่ดินได้มากเพียงนั้น และในทางปฏิบัติ การที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้อนุญาตให้บริษัทชุดคลองได้ในโครงการรังสิตจำนวน 43 คลองนั้น ก็ส่งผลให้บริษัทมีคลองในสัมปทานที่จะชุดได้จำนวนถึง 46,100 เส้น หรือ 1,844 กิโลเมตร ตั้งแต่ปี พ.ศ.2436

อย่างไรก็ตาม พบว่าเนื่องจากบริษัทมีทุนในระยะเริ่มต้นที่ค่อนข้างจำกัด มีปัญหาการเจรจากับรัฐบาลที่ค่อนข้างยืดเยื้อ รวมไปถึงการมีปัญหาวิวัฒน์กับเอกชนรายอื่น ๆ ได้ส่งผลให้การชุดคลองในระยะต้น ๆ มีปริมาณที่น้อยและมีผลให้บริษัทเกือบเอาตัวไม่รอด แต่ในระยะเวลาตั้งแต่ปีพ.ศ.2440 เป็นต้นมา เมื่อปัญหาต่าง ๆ ได้เริ่มคลี่คลาย ประกอบกับที่เกิดความนิยมในการซื้อที่ดินเพื่อเก็บกำไรงอกุนเงิน ฯ เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางมีผลให้กิจการชุดคลองของบริษัทขยายตัวเกิดการชุดคลองในปริมาณที่มาก และบริษัทสามารถนำที่ดินริมฝั่งคลองต่าง ๆ มาจัดสรรเพื่อขายอย่างเป็นล้ำเป็นสน เห็นได้จากการงานการชุดคลองของบริษัท ตามตารางที่ 1

ตารางที่ 1

การขุดคลองของบริษัทขุดคลองและคุณาสยาม พ.ศ.2440-2447

พ.ศ.	(1) ปริมาณคลองที่ ขุด (สेन)	(2) เนื้อที่ฯได้รับ (ไร่)	(3) ค่าใช้จ่ายในการ ขุด (บาท)	(4) รายได้จากการขายที่ ดิน (บาท)
2440	957	62,250	306,240	130,500-326,250
2441	1,268	78,700	405,760	157,400-393,500
2442	1,094	65,670	350,080	262,680-1,050,720
2443	964	62,620	308,480	250,480-1,001,920
2444	3,309	200,000	1,058,880	5,000,000
2445	3,317	203,300	1,061,440	5,082,500
2447	3,916*	293,813	1,253,120	7,345,325
รวม	14,825	966,353	4,744,000	18,228,885-20,200,215

* ตัวเลขเฉพาะปีนี้ค่อนข้างสูง เพราะได้รวมเอาปริมาณคลองที่ขุดในโครงการคนยกเข้าไว้ด้วย ที่มา: (1) และ (2) ได้จากการขอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 กช.9.4/4, 7, 9, 10, 13 รายงานการขุด คลองของบริษัทขุดคลองและคุณาสยาม พ.ศ.2440-2447

(3) ได้จากการคำนวณค่าขุดคลองต่อสেน โดยใช้อัตราที่บริษัทระบุไว้ในปี พ.ศ.2447 ว่า การขุดคลองในโครงการรังสิตที่ผ่านมา คลองขนาด 5-6 วา ซึ่งเป็นคลองขนาดกลาง ประมาณค่า ขุดคลองเป็นเงินสेनละ 320 บาท ซึ่งเป็นตัวเลขที่กระทรวงเกษตรเริ่มกู้ยืมรับ (หจช. ร.5 กช. 9.4/13) อย่างไรก็ตามตัวเลขที่เกี่ยวกับค่าขุดคลองของบริษัท ก็มีตัวเลขจากแหล่งอื่นที่แตกต่างไป ออยู่บ้าง เช่น คำชี้แจงของนาย แอล อี เบนเน็ต (L.E Bennett) ซึ่งขออนุญาตรัฐบาลขุดซ่อมคลอง ภาษีเจริญระบุว่า บริษัทขุดคลอง 6 วา ประมาณสेनละ 400 บาท (หจช. ร.5 กช. กรมคลอง เล่ม 2/18) แต่ผู้เขียนมิได้ใช้ตัวเลขนี้ เนื่องจากเห็นว่าเป็นตัวเลขที่ค่อนข้างสูงเกินไป

(4) คำนวณตามราคาก่อต้นที่บริษัทขาย ซึ่งมีความแตกต่างไปตามที่ตั้ง และขนาดของ คลองที่ขุด (หจช. ร.5 กช. หนังสือเก่า เล่มที่ 91/3967 และ กช.9.4/7,8 โดยใช้อัตราเฉลี่ยของราคา ที่ดิน ดังนี้

พ.ศ.2440-2441	ราคาไร่ละ	2-5 บาท
พ.ศ.2442-2443	ราคาไร่ละ	4-16 บาท
พ.ศ.2444-2447	ราคาไร่ละ	25 บาท

จากตารางที่ 1 ซึ่งรวมรวมตัวเลขคร่าว ๆ เนื่องจากบริษัทได้รายงานการขาดคลองให้รัฐบาลทราบนั้น จะเห็นได้ว่าบริษัทเริ่มทำการขาดคลองได้ในปี พ.ศ. 2440-2443 คือเฉลี่ยประมาณ 1,000 เส้น (40 กม.) ต่อปี ปริมาณการขาดคลองได้เพิ่มขึ้นเป็น 3 เท่าตัวในปี พ.ศ. 2444-2447 โดยที่ตัวเลขในปี พ.ศ. 2447 ค่อนข้างสูงเป็นพิเศษ (ห้าๆ ที่รายงานของนายไชยเดชะบุญว่าบริษัทเริ่มขาดคลองในโครงการรังสิตน้อยลงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2446) ทั้งนี้เนื่องจากบริษัทได้นำเอาปริมาณคลองที่ขาดในโครงการคนยายกวนไว้ด้วย กล่าวโดยรวมในช่วงปี พ.ศ. 2440-2447 นั้น บริษัทขาดคลองได้ทั้งสิ้นประมาณ 14,825 เส้น หรือ 593 กิโลเมตร สามารถจับจองที่ดินได้รวม 966,353 ไร่ ทั้งนี้บริษัทจะมีค่าใช้จ่ายในการขาดคลองประมาณ 4,744,000 บาท และจะมีรายได้จากการขายที่ดินอยู่ในระหว่าง 18,228,885-20,200,215 บาท ซึ่งหมายความว่าบริษัทมีกำไรที่ค่อนข้างเห็นชัดเจน

เนื่องจากสัญญาพระบรมราชานุญาตได้ให้สิทธิบริษัท จับจอง และ ขายที่ดิน rim ฝั่งคลองได้ นับตั้งแต่วันที่ลงมือขาดคลอง ธุรกิจที่สำคัญของบริษัทในอีกด้านหนึ่งได้แก่การจัดสรรที่ดินเพื่อขาย ในทางปฏิบัติ ธุรกิจการจัดสรรที่ดินของบริษัทได้เริ่มต้นขึ้นแล้วก่อนที่จะมีการขาดคลอง วิธีที่บริษัททำก็คือ การประกาศซื้อขายให้ผู้ซื้อมาจองซื้อที่ดินตามแผนที่ของบริษัทโดยจ่ายเงินล่วงหน้า เรียกว่า "ซ้ายเสียค่าขาดคลองกรอกที่ดิน" โดยบริษัทออกหนังสือสำคัญสำหรับที่ดินของบริษัทให้เรียกว่า "ใบกรอก (ตราอก) หรือ ตัวกรอก" เพื่อให้เป็นหนังสือสำคัญแสดงสิทธิของผู้ซื้อ วิธีเรียกเก็บเงิน "ซ้ายเสียค่าขาดคลอง" นี้ยังที่จริงได้เริ่มมีขึ้นก่อนหน้านี้แล้ว เนื่องจากกรณีการขายที่ดินฝั่งคลองประเศบบุรีรัมย์ที่รัฐบาลเป็นผู้ชุดในปี พ.ศ. 2421 นั้น ก็โปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรลงชื่อเสียค่าขาดคลอง²⁷ เพียงแต่ว่าในกรณีของโครงการรังสิตนั้นผู้ซื้อต้องจ่ายเงินให้แก่บริษัทเอกชนซึ่งเป็นผู้รับสมปทานขาดคลอง โดยที่รัฐบาลจะเป็นผู้จัดการออกโฉนดสำหรับที่ดินให้ในภายหลัง

การจัดสรรที่ดินของบริษัทได้เริ่มทำอย่างเป็นระบบธุรกิจจริงฯ ในราวปี พ.ศ. 2440 ภายหลังจากที่บริษัทได้รับอนุญาตจากรัฐบาลในสมัยที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรให้บริษัทสามารถขาดคลองได้ในปริมาณที่มากดังได้กล่าวแล้ว ขณะที่รัฐบาลก็เริ่มเข้าไปจัดการคลี่คลายปัญหาการริవัทและยังคงที่ดินและจัดการออกโฉนดตราจองให้กับบริษัท มาตรการต่าง ๆ ของบริษัทและรัฐบาล เพื่อช่วยสร้างความมั่นใจให้แก่ผู้ซื้อ ทำให้กิจการจัดสรรที่ดินของบริษัทประสบความสำเร็จ โดยเฉพาะความสำเร็จในแง่ของการขายที่ดินแปลงใหญ่ฯ ให้แก่ผู้ซื้อที่ดินซึ่งเป็นชาวกรุงเทพฯ อันเป็นที่มาของการเกิดเจ้าของที่ดินอกเขตเช่า (absentee landlord) ในเขตโครงการรังสิต ซึ่งเป็นลักษณะที่ขาดเจนของเขตนี้ที่แตกต่างจากเขตอื่นๆ ในที่ราบภาคกลาง จากการศึกษาข้อมูลตัวเลขจำนวนที่ดินที่มีการตกลงซื้อขายและถือครองในระหว่างปี พ.ศ. 2435-2444²⁸ ระหว่างบริษัทกับผู้ซื้อ ในจำนวนเจ้าของที่ดินที่รวมได้ 694 ราย มีที่ดินรวมกันจำนวน 235,822 ไร่ ในจำนวนนี้ร้อยละ 5 ของผู้ที่มีที่ดินจำนวนมากที่สุดมีที่ดินรวมกัน 113,539 ไร่ หรือเท่ากับร้อยละ 48.10 ของเนื้อที่ทั้งหมด ซึ่งเมื่อพิจารณาจากรายชื่อของบุคคลกลุ่มนี้ก็พบว่าเป็น

กลุ่มของผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ ได้แก่ กลุ่มของพระราชนวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ และพ่อค้า คหบดี ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนที่อยู่ในกรุงเทพฯ มูลเหตุสำคัญของการซื้อที่ดินของคนกลุ่มนี้เนื่องมา จากแรงจูงใจทางด้านเศรษฐกิจ โดยเฉพาะการขยายตัวอย่างกว้างขวางของการผลิตและการค้า ข้าวในช่วงทศวรรษ 2423-2443 ก่อให้เกิดการตื่นตัวลงทุนในที่ดิน มีการเก็บกำไรในธุรกิจการค้าที่ ดิน และมีการสะสมที่ดินไว้เพื่อให้เช่าอย่างแพร่หลาย สะท้อนให้เห็นชัดจากพระคำวินัยของพระเจ้า นัองยาเชอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ซึ่งทรงเป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่รายหนึ่งของรังสิตได้ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เพื่อทรงขอชุดคลองนาทำนองเดียวกับบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ใน บริเวณทุ่งฝั่งตะวันตก ตั้งแต่ตำบลดะใน แขวงเมืองนนทบุรีไปออกแม่น้ำสุพรรณ ทรงกล่าวว่า

...ได้ครรคવญและทดสอบการค้าขายมาหลายประการแล้ว เห็น
ด้วยเกล้าว่าบันดาภิจิได ๆ ในกรุงสยามสำหรับผู้ดีไทยที่ควรจะทำ
เพื่อหาเลี้ยงชีพ ถูกเพื่อใช้ทุนให้สืบผลอันมั่นคงในปัจจุบันนี้ ยกจะ
มีดีเสมอการค้าที่ดิน และที่ดินในสมัยนี้ก็ยากจะมีผลเสมอเมื่อไม่ทัน
ให้ชានาเช่าทำ ด้วยราคาก้าวขึ้นอยู่เสมอมากส่วนกว่าค่าแรง ถูก
เสบียงอาหารที่ราคาขึ้น และเป็นการทำง่าย ทั้งเคยทำแล้ววิธีทำ
มาแต่ดั้งเดิม แม้แต่คนที่ครัวนเข้ายังสามารถจะทำให้เป็นผลได้
การทำจึงเพื่องฟุ และมีแต่จะทวีขึ้น²⁹

เฉพาะกรณีที่เจ้านายซื้อที่ดินจากบริษัทเอกชนถือได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ใน ทางประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคม โดยแท้ที่จริงแล้ว ที่ดินได้เริ่มมีค่าในทางเศรษฐกิจแทนที่ แรงงาน และระบบการให้เช่าได้เริ่มขึ้นแล้วตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่การลงทุนชุดคลองเพื่อพัฒนาที่ดินในรัชสมัยดังกล่าว ตั้ง เช่น การชุดคลองมหาสวัสดิ์ เป็นการลง ทุนโดยหลวง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานที่ดินสองฝั่งคลองดังกล่าวเพื่อให้เป็นทุน ในการเลี้ยงชีพพระเจ้าลูกເเชอพระองค์ต่าง ๆ โดยให้ป่าวไฟรีปตั้งทำงานหรือให้ผู้อื่นเช่า³⁰ แต่มี มาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กรณีการชุดคลองในโครงการรังสิตเป็นการลงทุนโดยบริษัทเอกชนนั้น ได้มี ผลเป็นครั้งแรกที่ทำให้เจ้านายต้องซื้อที่ดินไว้เป็นทรัพย์สินส่วนพระองค์ จากหลักฐานพบว่ามีเจ้า นายในรุ่นที่เป็นพระเจ้าน้องยาเชอ จนถึงพระเจ้าลูกยาเชอในรัชกาลที่ 5 เป็นกลุ่มลูกค้าสำคัญที่ ได้ติดต่อซื้อที่ดินจากบริษัทเห็นได้จากตารางที่ 2

ตารางที่ 2

รายชื่อพระราชนักศิริซึ่งได้รับราชบัตรนักศึกษาและคุณวุฒิ

ลำดับ ที่	ชื่อ-สังกัด	จำนวนที่ ซื้อ	ตำบลที่นา	ปีที่ซื้อ
1.	พระเจ้าบรมวงศ์ท่านเจ้าสัวรุ่งเรือง กรมหมื่น พิพัฒน์ภานุวนิช (ต้นราชสกุล เกษมครุฑ์)	17,945	คลองช่ายที่ 6,8,10	2442
2.	พระเจ้าบรมวงศ์ท่านเจ้าสัวรุ่งเรือง กรมหมื่น พิพัฒน์ภานุวนิช (ต้นราชสกุล ทองแต่ม)	7,000	คลองช่ายที่ 10,11	2441
3.	พระเจ้าบรมวงศ์ท่านเจ้าสัวรุ่งเรือง กรมพระ นราธิปประพันธ์พงศ์ (ต้นราชสกุล วรรณา)	7,000	คลองช่ายที่ 7 ผังได้	
4.	พระเจ้าบรมวงศ์ท่านเจ้าสัวรุ่งเรือง กรมหมื่น อดิสรุ่งเรือง (ต้นราชสกุล สวัสดิ์)	6,413	คลองช่ายที่ 10,11,12	2442
5.	พระเจ้าบรมวงศ์ท่านเจ้าสัวรุ่งเรือง กรมหมื่น พิพัฒน์ภานุวนิช (ต้นราชสกุล คงคำวงศ์)	5,430	คลองช่ายที่ 8,12	2442
6.	พระเจ้าบรมวงศ์ท่านเจ้าสัวรุ่งเรือง กรมหมื่น พิพัฒน์ภานุวนิช (ต้นราชสกุลยุคล)	3,000	คลองช่ายที่ 15,16	2439
7.	พระเจ้าบรมวงศ์ท่านเจ้าสัวรุ่งเรือง กรมหมื่น พิพัฒน์ภานุวนิช (ต้นราชสกุล โสนกุล)	1,800	คลองช่ายที่ 12 เนื้อ	
8.	คุณจอมมารดาแพรังสิต	1,612	คลองช่ายที่ 6 เนื้อ	
9.	พระเจ้าบรมวงศ์ท่านเจ้าสัวรุ่งเรือง กรมหมื่น ราชนรุ่งเรืองฤทธิ์ (ต้นราชสกุล พัฒน์)	1,257	คลองช่ายที่ 9	2439
รวม		51,457		

ที่มา: ปรับปรุงจาก ศูนย์ฯ อาสาไวย ประจำปี 2530 สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับโครงการต่อร้านนุชยศาสตร์และสังคมศาสตร์ 2530. หน้า 105-111

อีกกลุ่มที่ได้รือว่าเป็นผู้ที่ครอบครองที่ดินให้ได้มากที่สุด ได้แก่ กลุ่มผู้ลังทุนและถือหุ้นในบริษัทขุดคลองและคุนาสยาม ในระยะแรก ๆ ของการขุดคลอง ทุนที่สำคัญเป็นของพระปภิบาลราชประสงค์ (Irwin Muller) และมีบางส่วนที่พระปภิบาลฯ ขอพระราชทานเงินกู้จากสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีพระบรมราชินีนาถ ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏหลักฐานว่าคลองตัน ๆ และนาดี ๆ เป็นของภิษยาระปภิบาลฯ คือ คุณนายสัมจัน สามอ่อน จากอำเภอสามโคก ปทุมธานี และเป็นของสมเด็จพระพันปีหลวงเป็นอันมาก³¹ ก่อสร้างสำหรับสมเด็จพระพันปีหลวงทรงมีที่ดินเฉพาะบริเวณคลองรังสิตซึ่งระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยา กับคลองเปรมถึง 2,000 ไร่³²

บุคคลที่อาจกล่าวได้ว่ามีที่ดินจำนวนมากที่สุดในเขตโครงการรังสิต 'ได้แก่' ม.ร.ว.สุวพันธ์ สนิทวงศ์ ซึ่งนอกจากจะเป็นผู้ถือหุ้นแล้ว ยังดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการบริษัทขุดคลองและคุนาสยามด้วย อย่างไรก็ต้องมาของที่ดินจำนวนมากของท่านผู้นี้มีคำอธิบายจากทายาทเพิ่มขึ้นด้วยว่า สวนหนึ่งเป็นผลมาจากการเป็นที่มรดกทางฝ่ายภริยาของท่าน คือ คุณจำเริญ สนิทวงศ์ อิดาพระยาอัครราช (หาด บุนนาค) ข้าหลวงเทศบาลมณฑลจันทบุรี รวมถึงการที่ ม.ร.ว.สุวพันธ์ รับซื้อที่ดินต่อจากหลานภริยาของพระปภิบาลฯ โดยระบุรายละเอียดไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

'สวนคุณยาย (คุณจำเริญ สนิทวงศ์) หรือมาตราของมล.ฟ่อน (สนิทวงศ์) ก็ซื้อ(ที่ดิน)ที่ละเล็กน้อยแล้วนำไปขาย แบบซื้อกลายแพง เพื่อนำกำไรแบบแบ่งค่า ราคาที่ดินในเวลานั้น 100 ไร่ ต่อ 13 ชั่ง ในที่สุดซื้อที่ดินจนหมดเงิน จึงได้นำเครื่องทองต่าง ๆ ไปจำหน่าย หม้อ กุรุ่งเพื่อนำเงินมาซื้อที่นา ถูกสาวนนากุรุ่ง คือ คุณหญิงละมุน สามีคือพระยาพิทักษ์ ถูกพระยาอธรรมการ พอคุณยายขายนาได้ กำไรไปได้ทองมา ทำเช่นนี้เรื่อย ๆ ในที่สุดจึงมีนามากมาย เวลา เอาทองไปจำหน่ายไปตอนกลางคืน กลัวคนจะเห็นและถูกปล้น ได้เอา ผ้าห่มคลุมตัวไป ถ้าทราบว่าคลองจะตัดผ่านตรงไหนก็รีบไปตักซื้อที่ดิน ก่อนตัดคลองจะมีราคากูก เมื่อตัดคลองแล้วราคากะสูงขึ้นมาก เมื่อมาตราของคุณยาย คือท่านผู้หญิงบัวทราย ก็ซื้อที่นาคลองสาม หัวสองหัวหัวนมดให้แก่บุตรสาว คือ คุณยาย และที่ดินที่อื่น ๆ อีก เป็นจำนวนมาก เพราะท่านผู้หญิงบัวเป็นเศรษฐี เป็นเจ้าของป้อมอยเมืองจันทบุรี สวนคุณยายซื้อเศษเล็กเศ้น้อย ไม่เป็นผืน ใหญ่หลายพันไร่ติดต่อกันเนื่องกับท่านผู้หญิงบัว ต่อมากุณนาย สัมจันด้วยทำมรดกให้หลาน หลานได้เอากันดี ๆ เนื่านั้นมากาย ม.ร.ว.สุวพันธ์ ไม่มีเงินก้อนจำนวนมากซื้อ จึงได้ซื้อแบบผ่อน เป็นรายปี ในที่สุดเมื่อมาร่วมกับที่นาของภริยาจึงมีมาก...'³³

และด้วยเหตุนี้จึงปรากฏหลักฐานต่อมาว่าที่ดินในเขตรังสิตที่เป็นของม.ร.ว.สุวพันธ์และตกอยู่ในความดูแลของกองมรดก โดยมีเรื่องอักษรเอกสารพจน์ ชนิทวงศ์เป็นผู้ดูแลผลประโยชน์นั้นยังคงมีจำนวนมากถึง 192 แปลง เป็นเนื้อที่ดินจำนวน 35,449 ไร่ ในปี 2512³⁴

ข้อที่นำสังเกตประการหนึ่งในเรื่องของการถือครองที่ดินโดยเจ้าของที่ดินรายใหญ่ โดยเฉพาะกรณีของเจ้านายนั้น พบว่า ที่ดินที่ถือครองแปลงใหญ่ ๆ ได้มีการตอกหอดเป็นมรดกหมายรุ่นลูกหลานอย่างเห็นได้ชัด โดยท่องเทาจะมีจำนวนที่ดินในครอบครองลดน้อยลงบ้าง เนื่องจากมีการแบ่งแยกเป็นมรดกให้แก่ทายาทที่มีจำนวนมาก มีการขายต่อให้แก่กันมายในราชสกุล หรือขายให้แก่สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ แต่อาจกล่าวได้ว่าการเปลี่ยนมือของที่ดินในกลุ่มนี้เกิดขึ้นน้อยและเป็นไปอย่างช้า ๆ เมื่อเปรียบเทียบกับการถือครองของเจ้าของที่ดินรายย่อย การเปลี่ยนแปลงของที่ดินในมือของเจ้าของที่ดินรายใหญ่ ได้เริ่มปรากฏขึ้นอย่างจริงจังเป็นปรากฏการณ์ใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในช่วงเวลาปัจจุบันนี้เอง³⁵

1.7 สังคมชาวนา

การเปิดพื้นที่ใหม่ ๆ โดยการขุดคล่องในโครงการรังสิตได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในเขตนี้ นั่นคือ มีการอพยพของผู้คนจากดินอื่น ๆ เข้าไปตั้งกรากทำมาหากินในดินแดนใหม่แห่งนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือ การเข้าไปบุกเบิกพื้นที่เพื่อทำนา

1.7.1 การอพยพของชาวนา และการตั้งถิ่นฐานในดินแดนใหม่

การอพยพของชาวนาเข้าสู่บริเวณพื้นที่ใหม่ ๆ ที่ได้เปิดขึ้นโดยการขุดคล่องมีได้เริ่มต้นขึ้นเมื่อมีโครงการรังสิต แต่ได้เริ่มขึ้นก่อนหน้านี้แล้ว โดยเฉพาะบริเวณทุ่งฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยานั้น การอพยพของผู้คนได้เริ่มขึ้นก่อนแล้วในบริเวณริมฝั่งคล่องแสนแสบ และคล่องประเวศบุรีรัมย์ จากนั้นจึงอพยพเข้าไปบริเวณตอนใต้ของคล่องรังสิต ช่วงเวลาของการตั้งถิ่นฐานของชาวนาอย่างชัดเจนจะเริ่มขึ้นในราวปี พ.ศ.2438 งานของจวนหนัสดัน³⁶ ระบุว่าในเขตนี้ก่อนปี พ.ศ. 2438 ยังเป็นดินแดนที่รกร้างเป็นที่อาศัยของสัตว์ป่าที่ดุร้าย แม้ว่าจะมีคล่องประเวศบุรีรัมย์ ขุดฝ่านแล้วก็ตาม แต่นับจากปี พ.ศ.2438 ผู้คนจะเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานท่านาอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้โดยเข้าพิจารณาหลักฐานจากคนซึ่งเดินทางฝ่านคล่องประเวศในระยะปี พ.ศ.2428 ซึ่งเป็นปีที่ขุดคล่องเสร็จแล้วถึง 5 ปี ปรากฏว่าสองฝั่งคล่องยังว่างเปล่าไม่มีการเพาะปลูก และการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่นตามฝั่งคล่องแสนแสบก็ยังไม่ปรากฏ และแม้จนกระทั่ง 2-3 ปี ต่อมา ในปีพ.ศ.2431 ตามบันทึกของนายแม็คคาธี ซึ่งทำการสำรวจทำแผนที่ของรัฐบาลไทยในเขตนั้นก็ยังยังว่าบริเวณคล่องแสนแสบยังไม่มีการเพาะปลูกแต่เต็มไปด้วยผุ่งข้างป่าที่มีอันตราย แต่หลังจากนั้นอีก 7 ปี ในปี พ.ศ.2438 เมื่อนายแม็คคาธีได้กลับไปที่นั้นอีกพบว่า ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นที่นั้นอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ ข้างป่าได้ถูกขับไล่ออกไป และคนได้เข้าไปอยู่แทน

เฉพาะการตั้งถิ่นฐานในเขตโครงการรังสิต การอพยพของชาวนาได้เริ่มขึ้นหลังเขตคลองแสนแสบ และคลองประเวศ ก่อตัวคือ เมื่อการตั้งถิ่นฐานในเขตดังกล่าวได้เต็มพื้นที่แล้ว คนก็เริ่มอพยพเข้ามาในเขตรังสิต โดยเริ่มเข้ามาทางตอนใต้ก่อน แล้วค่อย ๆ กระจายขึ้นไปทางตอนเหนือ คือจะดำเนินไปพร้อม ๆ กับที่คลองของบริษัทได้ชุดเข้าไป หรืออาจเป็นก่อนหน้านั้นบ้างเล็กน้อย ในกรณีที่มีการเข้าไปจับจองดักหน้าคลอง การตั้งถิ่นฐานของผู้คนก่อนที่จะมีการขุดคลองนั้น พบว่ามีการตั้งถิ่นฐานอยู่บ้างแล้ว แต่มีอยู่ค่อนข้างน้อย และจะจัดกระจาย ก่อตัวคือ บ้านที่สร้างขึ้นในเขตนี้จะต้องมีถนนเป็นโครงสร้างทุ่งนา ทั้งนี้เนื่องจากบริเวณนี้เป็นที่ลุ่มเติมไปด้วยหนองบึง และการระบายน้ำไม่ดี แต่มีมีการขุดคลองการตั้งบ้านเรือนจะทำได้ง่ายขึ้น คือ สร้างบ้านเรือนบริเวณริมฝั่งคลอง ซึ่งคันคลองสามารถจะกันน้ำเอาไว้ได้ แต่ส่วนใหญ่บ้านก็ยังจะจัดวางอยู่ห่าง ๆ กัน ในระยะแรกจึงปรากฏปัญหาชาวนาที่มักถูกโจรผู้ร้ายลอบทำร้าย และลักขโมยความอุดมสมบูรณ์เนื่องจากจำนวนของรากไม้อาจเข้าไปควบคุมได้โดยทั่วถึง³⁷

ประเด็นที่ต้องพิจารณาคือ อะไรเป็นแรงจูงใจให้ชาวนาอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานในเขต รังสิต ในขณะที่ดูเหมือนว่าการซื้อ-ขายที่ดินที่รังสิตของชาวกรุงเทพฯ มีแรงดึงดูดจากการเจริญเติบโตของเศรษฐกิจข้าม แรงจูงใจที่ทำให้ชาวนาอพยพอาจมีเหตุผลมาจากปัจจัยข้างต้นอยู่ด้วย แต่ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวนาอพยพเป็นจำนวนมากและรวดเร็ว น่าจะมาจากการลักดันที่เกิดขึ้นจากความเปลี่ยนแปลงทางสภาพแวดล้อมทางสังคมและเศรษฐกิจ การศึกษาของฉุเชียน แซงคัส ถึงการอพยพของชาวนาเข้าไปยังหมู่บ้านบางชัน ริมคลองแสนแสบในสมัยรัชกาลที่ 5 ระบุว่า แรงผลักดันจากการที่กรุงเทพฯ ขยายตัวและราคาที่ดินได้ถูกตัวสูงขึ้นทำให้ชาวนาจำนวนมากที่ทำงานและสวนผักผลไม้ในบริเวณของกรุงเทพฯ อาทิ ที่คลองเตย ถูกผลักดันให้ต้องออกไปหาที่ทำกินแห่งใหม่ที่บางชัน ซึ่งเป็นเขตที่อยู่ชานเมืองออกไป³⁸ ขณะเดียวกันเขาก็อธิบายว่า การเลิกทaaSของรัชกาลที่ 5 ในปี พ.ศ.2415 ก็มีผลให้มีท่าสมบang ส่วนที่มีสถานะเป็นเสรีชนได้ถูกผลักดันให้ต้องอพยพออกไปตั้งถิ่นฐานใหม่ด้วยเช่นกัน

กรณีของการอพยพเข้ามาในเขต รังสิต ก็มีเหตุปัจจัยที่คล้ายคลึงกับกรณีของการอพยพเข้าสู่คลองแสนแสบ ดังจะสังเกตได้ว่า ส่วนหนึ่งของผู้อพยพเข้ามาในเขต รังสิต ก็เป็นผู้ที่อพยพออกจากบริเวณคลองแสนแสบและคลองประเวศบุรีรัมย์นั่นเอง การอพยพของผู้คนจากคลองประเวศ สืบเนื่องมาจากการเหตุผลหลายประการ เช่น การที่คลองดีนเริ่ม ความเสียหายจากวัชพืชและศัตรูพืช ความเสื่อมของดิน และแหล่งน้ำที่ถูก Rubin กวนจากการขุดคลองรังสิต ทำให้ ที่ดินบริเวณนี้เสื่อมโทรมลง ในขณะที่ที่ดินในรังสิตเจริญมากขึ้น³⁹ นอกจากผู้อพยพจากคลองประเวศแล้วยังมีผู้อพยพมาจากบริเวณใกล้เคียง เช่น ปทุมธานี ในขณะที่บางตำบลริมคลองแสนแสบซึ่งเกิดภาวะผลผลิตตกต่ำก็ทำให้ผู้เช่าก่อว่าร้อยหลังคาเรือนต้องลงทะเบียนมาที่รังสิต

น่าสังเกตว่า สภาพแวดล้อมทางกายภาพในเขตทำนาเดิมที่มีความเปลี่ยนแปลงไปในทางที่เสื่อมโทรมลง เป็นเหตุผลสำคัญที่ชาวนาอพยพเข้ามาสู่เขต รังสิต ด้วยความหวังว่า ระบบคลองที่บริษัทขุดคลองแล้วน้ำใส่ได้พัฒนาขึ้นจะช่วยแก้ปัญหาที่เข้าต้องเผชิญ จาก

รายงานของนายไชเด กล่าวว่า ผู้ที่อพยพเข้าในรังสิตสวนหนึ่งมาจากการแอบขายฝั่งทะเลทางตอนใต้ พอกันที่นานาอยู่แล้วเดิม แต่ต้องอพยพทิ้งที่นาเดิม ซึ่งดินและน้ำได้เค็มขึ้นจนไม่อาจเพาะปลูกได้⁴⁰ ทั้งนี้เนื่องมาจากมีการขุดคลองบริเวณริมฝั่งทะเลเพื่อเข้าไปตัดฟืนและจาก นาน ๆ เข้าคลองเหล่านี้ก็ขยายกว้างออก ทำให้น้ำเค็มไหลเข้าคลอง และทำให้น้ำเสียหายถึงประมาณ 50,000 ไร่ ขณะเดียวกันการที่ปาริมทะเลถูกตัดทำลายกีบจารณาได้ว่าเป็นต้นเหตุให้น้ำเค็มไหลเข้ามาได้ง่าย ซึ่งบริเวณที่ประสบปัญหาเช่นนี้ ได้แก่ นาແตำบลเมืองจะเชิงเทรา สมุทรปราการ นครคลองประเวศบุรี-รัมย์ คลองนิยมยาตรา รวมถึงนาแขวงกรุงเทพฯ และนนทบุรี⁴¹ นอกจากนั้นก็พบว่ายังมีชานชาลาที่อพยพมาจากหัวเมืองข้างเคียงอื่น ๆ อีก เช่น อุழญา และนครนายก รวมถึงพากลางจากหัวเมืองมณฑลทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีทั้งที่มารับจ้างทำงานเฉพาะฤดูกาล และที่มาตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นการถาวร ก็มีเหตุผลจากการที่พื้นที่ที่นาเดิมมีน้ำท่าไม่สมบูรณ์ และการทำไม้ได้ผลเป็นสำคัญ

ที่มาสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ ลักษณะทางชาติพันธุ์ที่มีความหลากหลายของกลุ่มผู้ที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่รังสิต คือ มีทั้งที่เป็นมอญ จีน ญวน ลาว และแขกหลาย ในด้านประวัติศาสตร์ก็กลุ่มคนเหล่านี้ คือ ผลพวงของการกดดันผู้คนจากประเทศเพื่อนบ้านในยามสงคราม ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ยกเว้นเฉพาะกลุ่มคนจีนที่ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่อพยพโดยย้ายถิ่นฐานจากจีนแผ่นดินใหญ่ รวมถึงจากประเทศเพื่อนบ้านอื่น ๆ ด้วยเหตุผลอื่นทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ข้อสันนิษฐานเบื้องต้นประการหนึ่งสำหรับการอพยพของกลุ่มนี้เหล่านี้ก็คือ การคลี่คลายของระบบการเกณฑ์แรงงานไฟร์ ได้มีผลให้กลุ่มนี้เหล่านี้ที่เคยถูกกำหนดให้ตั้งถิ่นฐานทำนาเกินได้เฉพาะในกรุงเทพฯ หรือหัวเมืองรอบ ๆ อาทิ ธนบุรี นนทบุรี ปทุมธานี สมุทรปราการ และต้องรับใช้ราชการที่เรียกว่า เกณฑ์แรงงาน ก็สามารถมีอิสระมากขึ้นที่จะอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานบูกเบิกในที่ทำกินใหม่ ๆ แต่ทั้งนี้คงต้องยกเว้นกรณีของคนจีนที่ค่อนข้างมีอิสระอยู่แล้วเนื่องจากไม่ได้ถูกเกณฑ์แรงงาน

นอกจากเรื่องของระบบไฟร์ ความคลี่คลายและการเลิกทำสีเป้าทั้งหมดในเวลาต่อมาได้ก่อให้เกิดแรงงานอิสระเพิ่มขึ้น และเป็นกำลังที่สำคัญส่วนหนึ่งในการบูกเบิกพื้นที่รังสิต แม้ข้อมูลเกี่ยวกับการใช้แรงงานทาสที่รังสิตจะไม่ปรากฏอยู่อย่างชัดเจนนัก แต่หลักฐานเท่าที่มีอยู่ก็พอจะสรุปให้เห็นแนวโน้มว่า ในที่ดินขนาดใหญ่โดยเฉพาะที่ถือครองโดยเจ้าของที่ดินชาวกรุงเทพฯ ได้แก่ เจ้านาย ขุนนาง ตลอดไปจนถึงพ่อค้า คหบดีนั้น แรงงานสำคัญที่อกรมาบูกเบิกทำงานโดยได้รับการสนับสนุนในด้านทุนจากเจ้าของที่ดินก็คือ แรงงานของพากไฟร์ และทาส หลักฐานที่ชัดเจนที่สุดเกี่ยวกับแรงงานทาสปรากฏในคำอธิบายของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงกล่าวถึงชาวนาในที่นาของพระองค์ที่รังสิตว่า สามารถแบ่งออกได้เป็น 5 ประเภทคือ

1. คนมีทุนแต่ไม่มีที่นา ต้องเช่าที่ เสียเฉพาะค่าเช่า
2. คนมีทุนบ้างแต่ไม่พอการ และไม่มีที่นาทำ

3. คนไม่มีทุน และไม่มีนา ซึ่งเป็นท่าส กรรมพะนราฯได้ตัวมา และให้ทุนยืมโดยทำสัญญาแบ่งผลกันคนละครึ่งกว่าจะไห้นี้เสร็จ

4. นาที่กรรมพะนราฯทำเอง โดยจ้างลูกจ้างให้ค่ากิน ค่าบุ่งห่ม และค่าจ้างตามสัญญา

5. นาที่ทำเองโดยใช้ห้าสามาช่วยเป็นท่าสตามกฎหมายให้ค่ากิน ค่าบุ่งห่ม และลดค่าตัวให้กึ่งค่าจ้างธรรมดा จนกว่าจะหมดเงินให้ค่าจ้าง

จะสังเกตได้ว่าชานาที่เป็นท่าสอย่างชัดเจนคือ ชานาประเทที่ 3 และ 5 สำหรับประเททที่ 3 นั้น เป็นท่าสที่ได้รับการได้ถอนแล้ว แต่ยังอยู่ในสภาพของลูกนี้ ขณะที่ประเททที่ 5 ยังเป็นท่าสอยู่ แต่ได้รับการลดค่าตัวลงครึ่งหนึ่งของค่าจ้างธรรมดា

กล่าวโดยภาพรวม ๆ เขตธงสิตเมื่อเปิดขึ้นนั้นได้เป็นที่รวมของผู้คนที่อพยพมาจากแหล่งต่างๆ ที่มีความหลากหลายเป็นการเข้ามาระเพื่อเสียงโชคในดินแดนใหม่ ความหลากหลายของผู้คนที่มาย่องจะมีทั้งคนดีและไม่ดี คนที่มีอำนาจมีพวกพ้องและคนที่ไม่มีอำนาจ ในสภาพการณ์ดังกล่าวการใช้อำนาจที่ไม่เป็นธรรม การข่มเหงรังแกผู้ที่ด้อยกว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นโดยง่าย การใช้ชีวิตของชานาในดินแดนใหม่นี้จึงมิใช่เรื่องของความสุขสบาย เพราะนอกจากจะต้องทำงานหนักในการบุกเบิกผืนดิน ก็ยังมีปัญหาเรื่องความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ความล้มเหลวในการบุกเบิกของชานาเป็นเรื่องที่ปรากฏให้เห็นด้วย นอกเหนือจากความสำคัญ

1.7.2 ชุมชนใหม่และปัญหาทางด้านสังคม

การที่ทุ่งหลวงธงสิตได้เปิดขึ้นใหม่โดยเป็นที่รวมของผู้คนที่อพยพมาจากทั่วสารทิศ โดยที่สภาพของพื้นที่ดังเดิมเป็นทุ่งนา-ป่าเขาที่ยังกรรังงว่างเปล่า ชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่จึงเป็นชุมชนที่ปราศจากอำนาจการควบคุมดูแลที่จัดตั้งขึ้นทั้งโดยชุมชนเองและโดยรัฐ ในแห่งนี้ปัญหาที่ดูเหมือนว่าผู้อพยพจะต้องประสบนับตั้งแต่เริ่มต้นก็คือปัญหาความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน มีข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งด้วยว่า เนื่องจากชานาส่วนใหญ่ไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดิน แต่ต้องเช่านาจากเจ้าของที่ดินทำเป็นปี ไป ลักษณะการตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้จึงเป็นการตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราวมากกว่าเป็นการถาวร และชานามักจะย้ายที่ท่านาอยู่ต่อตลอดเวลา เนื่องได้ชัดในปีที่การทำนาไม่ได้ผล⁴² ลักษณะเช่นนี้ยังคงปรากฏอยู่ต่อมาอีกนาน เมื่อนายชิมเมอร์แมนเข้ามาสำรวจสภาพเศรษฐกิจของไทยในปี พ.ศ.2473 ก็ได้กล่าวถึงสภาพชุมชนในเขตธงสิตไว้ในทำนองเดียวกันว่า เนื่องจากเป็นเขตที่มีการเช่าที่นาสูง ทำให้ชานาอยู่ที่อยู่เสมอ ทำให้เขตนี้ไม่มีลักษณะของการพัฒนาขึ้นเป็นหมู่บ้านอย่างแท้จริงเนื่องเขตอื่น ๆ⁴³ ส่วนใหญ่จะสร้างบ้านเรือนแบบชั่วคราว เป็นบ้านเพียงหลังเดียวใดๆ ตามฝั่งคลอง ไม่มีคอกสำหรับวัวควาย ไม่มีสวนพืชผักอื่น ๆ และจะปลูกข้าวเพื่อขายเพียงอย่างเดียว และรื้อเครื่องอุปโภคบริโภคทุกสิ่งที่ตนต้องการ

ชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่โดยปราศจากอำนาจการควบคุมดูแลของตนเอง ในขณะที่รัฐเองก็ยังยืนมือเข้าไปไม่ถึง สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือ ผู้ที่อพยพเข้ามาอยู่ใหม่จำเป็นต้องแสวงหาความคุ้มครองจากผู้มีอำนาจหรืออิทธิพลเพื่อมาช่วยปกป้องตนเองและครอบครัวให้พ้นจากอันตราย ในแห่งนี้เราจะ

เห็นว่าโครงสร้างความสัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ที่เป็นพื้นฐานของสังคมไทยมาแต่ดั้งเดิม⁴⁴ ยังคงปรากฏให้เห็นชัด สำหรับชาวนาที่อาศัยเช่าที่นาจากเจ้าของที่ดินรายใหญ่ โดยเฉพาะที่เป็นเจ้านายและขุนนาง ชาวนาได้อาศัยความคุ้มครองจากเจ้านายในลักษณะที่เป็นการสืบทอดความสัมพันธ์แบบนาย-ไพร เครือข่ายของความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ก็คือการที่เจ้าของที่ดินจะแต่งตั้งคนที่ตนไว้ใจให้มาเป็น นายกองนา ในเขตนาเช่า โดยให้ทำหน้าที่คุ้มครองดูแลผู้เช่านอกเหนือจากการเป็นผู้เก็บรับรวมค่าเช่าให้แก่เจ้าของนา ตัวอย่างเช่นที่นาของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิวารวงศ์ประวัติ ที่คลอง 10 ลูกชายของเจ้ากรมของห่าน ซึ่งเป็นพวงสกุล ศุขสติตย์ ได้ทำหน้าที่เป็นนายกองนา และท่านผู้นี้ต่อมาก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นกำนันในการปกครองระดับห้องถิน และจัดได้ว่าเป็นผู้ที่มีอิทธิพลกว้างขวางในเขตนั้น⁴⁵ พบว่าได้มีนายกองนาของเจ้าของที่ดินอีกหลายคนที่ได้มีบทบาทต่อมาในฐานะที่เป็นเจ้าน้าที่ปกครองห้องถินด้วย

สำหรับกรณีของกลุ่มชาติพันธุ์บางกลุ่ม เช่น จีน ลาว ญวน และแขกมลายู มีข้อที่น่าสังเกตด้วยว่าคนกลุ่มนี้มักจะเป็นคนที่เข้าอยู่ในบังคับ (subject) ของต่างชาติ เช่นเป็นคนในบังคับของอังกฤษ ฝรั่งเศส หรือลัตตา ฯลฯ กรณีนี้เข้าใจได้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปูลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการที่ไทยได้ทำสนธิสัญญาไมตรีและการค้ากับประเทศนำข้ามชาติวันตก โดยที่ยอมให้ประเทศไทยล้านนี้ได้รับสิทธิสภาพนอกราชอาณาเขตมิผลให้กลุ่มนั้นบางกลุ่มสมควรใจขอเข้าเป็นคนในบังคับประเทศไทยข้ามชาติต่างๆ เพื่อที่จะได้รับความช่วยเหลือและความคุ้มครอง ที่สำคัญก็คือสิทธิในเวลาขึ้นศาลเมื่อเกิดคดีความที่ไม่ต้องขึ้นศาลไทย แต่ขึ้นกับศาลกองสุด

นอกจากนั้นก็มีกรณีราชภรรษีชื่อที่ดินจากบริษัทจะซื้อสิทธิในฐานะผู้ซื้อที่ดินที่ถูกต้องซึ่งบริษัทจะต้องให้ความคุ้มครอง การแสวงหาความคุ้มครองของผู้ที่อยู่พื้นที่ในมี แม้ว่าจะสามารถประกันความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินให้แก่ผู้อยู่พื้นที่ดังบนหนึ่ง แต่ระบบดังกล่าวก็ยังไม่เพียงพอที่จะก่อให้เกิดภัยเบียบและความเป็นธรรมขึ้นในชุมชน เห็นได้จากสภาวะกรณีที่เป็นปัญหาใหญ่ ๆ 2 ประการด้วยกัน คือปัญหาการระหว่างวิวาทแบ่งชิงที่นาและปัญหาโจรผู้ร้ายซึ่งเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางในเขตวังสิตยุคแรก

กรณีวิวาทเรื่องที่ดินได้เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางในเขตวังสิต นับตั้งแต่เริ่มต้นสมปีกานุคคลอง กรณีที่ได้ดังที่สุดได้แก่ กรณีของหลวงว่าทิศบริษัทและพระราชพวง คดีวิวาทเกิดขึ้นบริเวณทุ่งแสนแสบ ผู้เสื่อมคลองและแสบระหว่างคลองรังสิตกับคลองนกวางสายล่าง และบริเวณตอนใต้ของคลองหลงสายล่าง ซึ่งเป็นบริเวณที่บริษัทขุดคลองช่อง 8, 9 และ 10 ผ่านบริเวณที่เกิดคดีมีหลายตำบลด้วยกัน คือ ตำบลทุ่งคู่ ตำบลแสบตักบานา ตำบลลำอีเกะ ตำบลลำไทร และตำบลไม้ช่องโพ ปัญหาที่เกิดขึ้นในตอนเริ่มต้นก็คือ การซื้อสิทธิที่กันเมื่อเริ่มมีการจับจองที่ดินบริษัทขุดคลองและคุณาสຍາມได้ร้องทุกข์ต่อกระทรวงเกษตรในวันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ. 2437 ว่ามีผู้มีบริดาศักดิ์ นำโดยหลวงว่าทิศบริษัทได้เข้าไปปัจจบดิ่งที่นาดักหน้าคลอง ก่อนที่คลองจะขุดไปถึง เมื่อผู้ที่ซื้อที่ดินจากบริษัทจะเข้าไปทำงาน ก็มีผู้ห้ามป่วย บางแห่งผู้ซื้อที่ดินของบริษัทได้เตรียมไถนา หัวนาข้าวไว้แล้ว ก็มีผู้มาห้าม ทำให้ผู้ซื้อที่ดินจากบริษัทไม่ได้ทำงาน บริษัทได้ให้

พนักงานไปขออนุมัติต่อสำคัญของผู้อ้างสิทธิ์ไม่ยอมให้ดู บางพวากย์ยอมรับว่าไม่มีโฉนดตราแดง ตราจองและบริษัทก็ทราบว่ามีผู้ปลอมโฉนดตราแดงตราจองอยู่มาก

ในครั้งนั้นกระทรวงเกษตรได้ส่งนายสอน (ชร) แม่กองกสิการเป็นข้าหลวงออกไปตรวจสอบ จากรายงานการตรวจลงวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ.2437 ระบุว่า กลุ่มที่วิวัฒน์แบ่งเป็น 3 กลุ่ม ด้วยกัน กลุ่มแรกเป็นกลุ่มของผู้มีบรรดาศักดิ์ ซึ่งมีทั้งข้าราชการและเจ้านาย มีหลวงวากิศบรเหศ เป็นผู้นำสำคัญ กลุ่มที่ 2 คือราชภรษีที่ถือใบตรอกของบริษัท มีบริษัทช่วยเป็นปากเสียงให้ และ กลุ่มสุดท้ายเป็นราชภรษีสามัญที่ไม่มีพร็อคพวກ ขณะที่การวิวัฒน์เกิดขึ้นเพราการกระทำของกลุ่มที่ 1 ต่อกลุ่มที่ 2 และ 3 ซึ่งมีทั้งการขับไล่และการทำร้ายร่างกาย และผู้ที่มีบทบาทในการก่อวิวัฒน์ ก็คือ นายกองนา ของผู้มีบรรดาศักดิ์

“...นายเยี่ยม นายสี นายกอง (นา) ของหลวงวากิศ นายพยอม นายกองนาของหมื่นเจ้าบัวรีดา ให้ป่าวาทสถาบดีราชภรษีแล้วเข้าทำนาในที่ราชภรษีซึ่งเป็นพวกของบริษัท นายนรมปลัดกรรมในพระเจ้าบังยาเชอกรรมนมีนสรพศาสดรศุภกิจกับพวก 18-19 คนเข้าไปไกนาในที่เพาะกล้าข่องข้าแดงหัวรับ อ้าแดงหัวรับเชิญโดยพุ่มมาเป็นพยานแล้วออกไปห้ามถูกนายนรมตีศีรษะแตก...”⁴⁶

การกระทำของผู้มีบรรดาศักดิ์ได้ทำความเดือดร้อนให้แก่ราชภรษีจำนวนมาก ต้องทนอยู่ด้วยความหนาวด้วย ที่ทนไม่ได้ก็ต้องอพยพหลบหนีจากที่นา หรือไม่ก็ต้องยอมเข้าที่นาของผู้มีบรรดาศักดิ์ทำ มือยุบงั้นที่ราชภรษีฟ้องร้องต่อศาล แต่ผลก็ปรากฏว่ามักกินได้รับความยุติธรรม เพราะผู้พิพากษาตระลักษณ์เข้ากับฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ เช่นไม่รับฟ้อง สืบสวนคดีเนื่นนานไม่มีกำหนดเวลาบ้าง พิจารณาโดยไม่ละเอียดถ่องแท้บ้าง สภาพความทุกข์ยากของชาวนา เห็นได้ชัด จากรายงานของนายสอนที่ว่า

“...ราชภรษีที่นั้นมีความกลัวผู้มีบรรดาศักดิ์ดังนี้กับเมว ราชภรษี ผู้ดูว่า นาซึ่งได้ทำไว้แล้วในปี พ.ศ.2437 นี้ต้องถูกบริษัทฯ ให้ทำในที่นั้น ไม่ ผู้ที่ต้องดึงไม่ออกจากที่นา ผู้มีบรรดาศักดิ์จะตัวมาเสียนเสียก็มีคนที่รับอยู่ขั้นแต่กระเบื้องไม่มีทางออกจากใจได้...”⁴⁷

การสอบสวนยังไม่ทันแล้วเสร็จ ฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ถูกยกกล่าวโทษบริษัทบ้าง ในเดือนธันวาคมปีเดียวกัน ผู้มีบรรดาศักดิ์ประกอบด้วยหลวงวากิศบรเหศ หมื่นเจ้าบัวรีดา นายอันบุตรหลวงสารภณ์ หมื่นราชวงศ์เชย พระสรวงษ์สุทัชดิการ เจ้าหมื่นไวยวนานาด หลวงอุปนิกษิต สารบรรณ หลวงรำนาญประจำมิตร หลวงอ่านเจ้านาจันรงค์รอน ขุนอมรศักดิ์ ขุนรักษานาเวศ ฯลฯ

เข้าซื้อกับราชภร 1,541 คน กล่าวให้การชุดคลองของบริษัท ซึ่งจะชุดคลองจำนวน 14 คลอง ตามการอนุญาตของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ว่าจะเป็นการสะกัดตัดทางน้ำที่จะในลักษณะหนึ่ง มากยังทุ่งแสตนและที่สำคัญก็คือการที่บริษัทข่มขู่จะเก็บเงินเจ้าของนา ซึ่งผู้ร้องฎีกานเห็นว่า บริษัทไม่มีสิทธิจับจองที่ดินในเขตอื่น นอกจากคลองรังสิต ซึ่งเป็นคลองเดียวที่ได้รับอนุญาตจากรัฐบาล ให้ขุดในขณะนั้น ซึ่งประเด็นหลักนี้เป็นการช่วยโอกาสของผู้ร้องฎีกานที่รู้ว่าการขออนุญาตของ บริษัทยังไม่ได้รับอนุญาตอย่างเป็นทางการดังที่ได้เคยกล่าวไว้แล้ว

การอ้างสิทธิ์และก่อเหตุวิวาทขับขันกันหลายฝ่าย รัชกาลที่ 5 จังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งคณะกรรมการขึ้นชุดนึงให้ออกไปสอบสวน ประกอบด้วย พระยาหารเดชาศักดาฯ พระยาประชีพบริบาล และหลวงสุนทรโภษ คณะกรรมการชุดนี้ได้ออกตราจาราจรถะให้สวนคู่ วิวาททั้งสองฝ่าย ในที่สุดก็ลงความเห็นว่า ฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ร้องฎีกานเกินกว่าเหตุ "ไม่มีตัวผู้ร้องฎีกานมาให้สอบสวนเป็นจำนวนมาก ข้ายังบraqกูว่า ราชภรเรองได้กล่าวให้ผู้มีบรรดาศักดิ์ เนล่า นันกว่าแต่เชิงที่นา"⁴⁸ จากนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคณะกรรมการเป็นศาลอับสั่งพิเศษ ขึ้นพิจารณาคดี โดยเพิ่มกรรมการจากชุดเดิม 2 ท่านคือ พระยาอินทรธนบดีสินราชรองเมือง ฝ่าย นครบาลซึ่งรู้จักห้องที่ดี และพระวิภาคภูวดล (เจมส์ เม็คคาธี) เจ้าพนักงานแผนที่ ร่วมกันทำการสอบสวน

ผลการไต่สวนในปีต่อมา คณะกรรมการลงความเห็นว่า ฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์เป็นฝ่ายผิด คือทำตราจองปลอมหั้งสิ้น เป็นต้นว่า ในรายที่นาต่ำบลทุ่งคุ้ ของหลวงวากิศนัน พบว่าตราจองมี พิรุธต่าง ๆ อาทิ

1. คำให้การของหมื่นราชพิทักษ์ ระบุว่า เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ออนุญาตให้พันทองเป็นผู้ ออกตราจองได้มอบตราให้พันทองดวงหนึ่งต่อนานายสองเมือง แต่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์และ นายสองเมืองปฏิเสธ

2. ตราจองมีร่องน้ำลวงนังคัลกิจบรหรา หลวงนังคัลกิปภิเสธว่า มิได้รู้เห็นเกี่ยวข้องกับการ ออกตราจอง

3. ตราจองระบุว่าออกในปีกุน พศ 1249 (พ.ศ.2430) แต่วัน เดือน ข้างขึ้นข้างแรมผิด เป็นของปีกุน สปตศก 1237 (พ.ศ.2418)

4. ในเศรษฐีเงินค่านา ที่นำมาให้ตรวจ ตราจองสอบแล้วพบว่าเป็นใบเสร็จที่นารายอื่นที่ นามประกอบโดยมาก

รวมทั้งหลักฐานอื่น ๆ ก็มีข้อพิรุธอยู่มาก และยังได้ความจริงอีกว่า ฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ได้ rukrananขับไล่ราชภรผู้ทำกินในห้องที่นั้น⁴⁹ และคิดซ้อมเอาค่าเช่าแก่ผู้ที่ยอมให้ รวมทั้งพื้องเอาจอดแก่ ผู้ไม่ยินยอมให้เสียทรัพย์และป่วยการทำกิน จึงตัดสินให้ยกเลิกตราจองเหล่านั้น ที่เหล่านั้นถ้าเป็น ของบริษัทให้อยู่ในอำนาจบริษัท ถ้าเป็นที่นอกเขตบริษัท หรือถ้าบริษัทจะไม่เลือกตัวผู้ที่ยอมให้ค่า

ขุคคลองก็จะพิจารณาคืนให้ ในส่วนที่ราชภรรยาฟ้องร้องต่อโรงศาลโดยไม่เป็นธรรม ก็ให้มีการไฟส่วนใหม่ และให้ปรับผู้มีบรรดาศักดิ์เป็นข้อละเอียดตามบรรดาศักดิ์

คดีปั้งไม้อาจยุติลงได้ เนื่องจากหลวงวากิศและพวงกได้ถวายภูมิคุกเข้าไปในวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ.2438 กล่าวให้โทษการตัดสินของคณะกรรมการว่าไม่ยุติธรรม เพราะเชื่อคำแนะนำของบริษัท⁵⁰ ในครั้งนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีสภารเข้ามาตรวจภูมิคุกและคำตัดสินของคณะกรรมการอีกครั้งหนึ่ง แต่ในที่สุดเสนาบดีสภารได้ลงความเห็นยืนตามคำตัดสินของคณะกรรมการเดิม ทว่าความยุ่งยากที่สืบเนื่องมาจากคดีนี้ก็มิได้หมดไป คำตัดสินของคณะกรรมการและเสนาบดีสภารเองจะก่อให้เกิดปัญหานามว่า “ข้ออ้างไม้ก้ม” นั่นคือ การบังคับผู้แพ้คดีออกจากที่น่า เพราะคำตัดสินมิได้มีการกำหนดแนวรัชด้วกว่าที่ได้บ้างที่มีคดีความ มีจำนวนมากน้อยเพียงใด และการขับไล่ก็มิได้คำนึงว่าตัวผู้แพ้คดีเป็นเจ้าของที่นาอยู่ที่กรุงเทพฯ ขณะที่ที่ดินเหล่านั้นราชภูมิเช่าทำและผู้ท่านมิได้ทำผิดร่วมด้วยเสมอไปทุกคน การบังคับให้ผู้แพ้คดีออกจากที่น่าในทางปฏิบัติจึงทำความเดือดร้อนให้ราชภูมิ การวิวัฒนาและการร้องทุกข์จึงเกิดขึ้น⁵¹

นอกเหนือจากปัญหาวิชาชีพแล้วซึ่งที่ดิน ปัญหาอีกด้านหนึ่งที่เป็นปัจจัยการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างแพร่หลายในเขตตั้งสิต เช่นเดียวกับที่เกิดในเขตบุกเบิกใหม่อื่น ๆ ก็คือ ปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายและอาชญากรรม จากการที่ผู้คนหลังไม้มาจากการทั่วสารทิศ โดยที่ยังไม่มีการจัดการด้านกฎระเบียบภายในสังคม ความยั่วยวนใจจากโอกาสทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นเนื่องจากการเติบโตของเศรษฐกิจข้าว เปิดโอกาสให้เกิดการกระทำที่ผิดกฎหมาย นอกจากนี้จากคดีโจรผู้ร้ายลักทรัพย์ในยุคความซึ่งเป็นเครื่องมือหากินของชาวนาที่เกิดขึ้นเป็นประจำแล้ว คดีโจรผู้ร้ายเข้าปล้นครั้งใหญ่ก็เกิดขึ้นหลายครั้งในเขตตั้งสิต

คดีรายแรงครั้งหนึ่งเกิดขึ้นในปี พ.ศ.2439 เมื่อกลุ่มชาวจ้านวน 30 คน ได้บุกเข้าปล้นในที่นาฝืนในป่าของกรมหลวงพิชิตเปรี้ากร บรรดาป่าไพรีได้เข้าต่อสู้และขับไล่พวกชาวอูกไปได้ แต่ชาวฝืนในป่าของกรมหลวงพิชิตเปรี้ากรได้รวมตัวกันเข้าใจนตืออิกครั้งหนึ่งในคืนเดียวกัน ต่อมาก็ทำการปล้นครั้งใหญ่ที่สุดในที่ดินแล้ง ปี พ.ศ.2443 คือ การปล้นตลาดบนที่ดินของกรมหลวงพิชิตเปรี้ากรอีกเห็นัก⁵² การปล้นครั้งหลัง สุดและใหญ่ที่สุดมีจุดหมายที่จะเข้าปล้นโรงฝันที่ผู้อยู่อาศัยฝันในห้องดินเป็นเจ้าของ ในครั้งนั้นมีจำนวนชาวเรือน้ำทึบ 40 คน และมีจำนวนอย่างน้อย 5 คนที่ได้รับบาดเจ็บ ปัญหาเรื่องชาวผู้ร้าย และอาชญากรรมได้สร้างความหวาดกลัวให้แก่ชาวนาที่รังสิต แม้แต่บริษัทขุดคลองและคุนาสยาม เอง ก็ได้แสดงความหวาดวิตกต่อปัญหานี้ไว้ในรายงานที่เสนอต่อรัฐบาล เพราะชาวผู้ร้ายไม่เพียงแต่คุกคามราชภรรมาด แต่ได้คุกคามต่อเจ้าหน้าที่ของบริษัทด้วยเช่นกัน

1.8 รัฐบาลกับการจัดการปัญหาที่ดิน และการจัดตั้งเมืองธัญญบุรี

โดยทั่วไปการพิจารณาคดีวิชาที่ดิน ที่มีการฟ้องร้องในเขตกรุงศรีฯ ก่อนปี พ.ศ.2438 เป็นหน้าที่ของศาลกรุงเทพมหานคร กระบวนการรับฟ้องเรื่องด้วยวิชาและตรวจสอบที่นาวิชาทเป็นหน้าที่ของ

กระทรวงนราบาล เพราะเขตรัฐสิตรามอยู่ในมณฑลกรุงเทพฯ แต่การดำเนินงานของหน่วยงานทั้งสองไม่สำเร็จลุล่วงไปได้ มีงานค้างค้างมากทำให้การวิชาทไม่อาจสงบ ในปี พ.ศ.2437 ในสมัยที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตร ได้เสนอให้กระทรวงเกษตรเข้ามาจัดการกับปัญหานี้ แต่ฝ่ายนราบาลไม่เห็นด้วย เห็นว่าเป็นการปลูกศาลด้วยข้อข้อความ แต่ในที่สุดก็ตกลงกันได้โดยจัดตั้งผู้พิจารณาตัดสินในรูปของคณะกรรมการ ซึ่งมีตัวแทนจาก 3 ฝ่ายเข้าร่วมคือ ฝ่ายกระทรวงยุติธรรม-นราบาล และเกษตร ในปี พ.ศ.2438⁵³

นอกเหนือจากการพิจารณาตัดสินคดีวิวัฒนาที่เกิดขึ้นในเขตกรุงศรีฯ รัฐบาลได้ดำเนินมาตรการอีกหลายประการเพื่อจัดการปัญหาที่ดินในเขตนี้ เริ่มจากในปีพ.ศ.2441 ในช่วงที่มีการยุบกระทรวงเกษตรและพานิชการลงเป็นกรมเกษตรกรารขึ้นกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยามหาโยธา (นกแก้ว) ราชทูตจากเบอร์ลิน เป็นข้าหลวงจัดการที่นาไปออกโฉนดตราจองในบริเวณคลองประเวศบุรีรัมย์ และคลองรังสิต สำหรับที่ดินในทุ่งรังสิตนั้น ได้แก่อาณาบริเวณที่บริษัทได้ชุดคลองและจำนวนน้ำให้แก่ผู้ซื้อแล้ว แต่ยังมิได้หักโอนให้แก่ผู้ซื้อเป็นการเด็ดขาด การออกโฉนดในครั้นนั้นพระยาวิสุตรเกษตรศิลป์บันทึกไว้ว่า เป็นการออกโฉนดตราจองตามแผนที่ของบริษัท มิได้มีการรังวัด เมื่อบริษัทได้รับโฉนดตราจองแล้วก็ไปทำหนังสือสัญญาขายให้แก่ผู้รับซื้อต่อกรรมการจำแนกท้องที่ มิได้ทำต่อข้าหลวงหรือเจ้าพนักงานของกระทรวง

มาตรการสำคัญในการคลี่คลายปัญหาวิชาชีพช่างที่นาเกิดขึ้นในปี พ.ศ.2442 เมื่อเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วัฒน์ได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรธาริการที่ได้จัดตั้งขึ้นในมหานคร กระทรวงเกษตรได้ทำความตกลงกับบริษัทขุดคลองและคุนาสยาณป្រาก្យือกมาเป็น "ประกาศบริษัทขุดคลองและคุนาสยาณ" ลงวันที่ 29 กันยายน พ.ศ.2442 จุดมุ่งหมายของประกาศดังกล่าวระบุว่า

บริษัทชุดคลองแอลคูนาสยามได้ยอมตกลงกับเสนาบดีกระทรวง
เกษตรทรัพย์ (มีข้อความดังต่อไปนี้...)⁵⁴

ประกาศฉบับนี้มีข้อความที่สำคัญที่จะเป็นการแก้ปัญหาวิชาที่ดินที่มีอยู่แต่เดิมให้หมดไปกล่าวคือประกาศข้อ 4 ได้ระบุว่าที่ดินสองฝั่งของคลองรังสิตและคลองแยกจากคลองรังสิตฝั่งใต้น้ำ อนุญาตให้ว่าบริษัทชุดคลองแอลคูนาสยามเป็นผู้ห่วงห้ามเหมือนดังได้จัดของไว้ตั้งแต่วันที่ 30 มกราคม พ.ศ.2433 ถ้าที่นารายได้มีใบจด (คือ หนังสือสำคัญ หรือ โอนดさまรับที่ดิน) ถูกต้องตามกฎหมายได้จดไว้ก่อนวันที่ 30 มกราคม พ.ศ.2433 ให้ที่นารายเป็นสิทธิแก่ผู้ซึ่งมีนลักษณะตามที่ศาลจะพิจารณาเห็นสมควร บริษัทจะเรียกร้องเอาเงินค่าที่ดินนี้มาได้ ส่วนที่ดินคลองแยกฝั่งเหนือของคลองรังสิตนั้น อนุญาตให้บริษัทห่วงห้ามไว้ได้ ตั้งแต่ พ.ศ.2435 ถ้าที่นารายได้มีใบจดถูกต้องตามกฎหมายก่อน พ.ศ.2435 ก็ให้ที่นารายเป็นสิทธิแก่ผู้มีนลักษณะตามที่ศาลจะพิจารณาเห็นสมควร บริษัทจะเรียกร้องเอาค่าที่ไม่ได้ ประกาศข้อ 5 กำหนดให้ราชภารชีงทำนาโดยไม่มีหนังสือใบจดมีเพียงใบเหยียบย่านหรือใบเสร็จค่าน้ำดองเสียค่าที่ให้แก่บริษัท ประกาศข้อ 9 กำหนดว่า ที่ดินทั้งหมดในทุ่งหลวงชีงบริษัทชุดคลองไม่ถึงกีให้ถือเป็นของบริษัท ราชภารชีงจะจับจองต้องขอจากบริษัท หรือจะขอจับจองต่อผู้ว่าราชการเมืองกีได้ แต่ต้องให้บริษัทรู้เห็น และเมื่อบริษัทชุดคลองไปถึงจะต้องเสียค่าที่ให้บริษัท และข้อ 10 ให้ยกเลิกใบจดที่ออกโดยพระเจ้าบรมราชานุญาการ ข้านหลวงเสนอที่ได้ออกไว้ในเขตเมืองปทุมธานีและนนทบุรี ประกาศฉบับนี้จะเป็นการแก้ปัญหาข้อสัญญาและความตกลงระหว่างรัฐบาลกับบริษัท ที่ก่อนหน้านี้มีความคุณเครื่อง และก่อให้เกิดข้อตกลงเดียวในเรื่องสิทธิในการจับจองที่ดิน ซึ่งในแห่งนี้เป็นการรักษาสิทธิของบริษัท แต่ในอีกแห่งนึงก็ทำให้บริษัทค่อนข้างได้เปรียบทั้งรัฐบาลและราชภารชีง

หลังจากออกประกาศ บริษัทชุดคลองแอลคูนาสยาม พ.ศ.2442 กระทรวงเกษตรก็ได้จัดตั้งข้านหลวงพิเศษออกไปจัดการออกโอนดตราจองและพิจารณาคดีวิชา เพื่อให้เป็นไปตามประกาศดังกล่าว ตามประกาศดังข้านหลวงพิเศษจัดการที่นาในตำบลทุ่งหลวง และคลองประเวศบุรีรัมย์ วันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ.2442⁵⁵ ข้านหลวงพิเศษในครั้งนี้มีด้วยกัน 2 ตำแหน่ง คือ ข้านหลวงเกษตรทรัพย์ และข้านหลวงยุติธรรม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระยามนาโยธ่า เป็นข้านหลวงเกษตรทรัพย์ และข้านหลวงเมธินฤทธิ์ปกรณ์ ต้อมาคือ เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ดัน บุนนาค) เป็นข้านหลวงยุติธรรม ให้ทำการออกตราจองได้ในบริเวณที่ไม่มีคดีวิชา ส่วนที่มีคดีวิชาให้ทำการพิจารณาและตัดสินคดีได้ แต่ถ้าคู่ความไม่พอใจกีให้ทูลเกล้าถวายฎีกาที่เดียว จะอุทธรณ์ได้⁵⁶ ข้านหลวงได้จัดการได้ส่วนและปักหลักเขตตั้งแต่ปากคลองรังสิตเข้าไปจนถึงคลองเปรม และต่อมาก็มีประกาศตั้งข้านหลวงกองแยก ทำการเพิ่มเติมจากพระยามนาโยธ่าอีก 3 ครั้ง โดยมี นายโต มหาดเล็ก (ภายหลังเป็นหลวงเขตตาบุรักษ์) กับนายแมะ เป็นข้านหลวงกองแยกทำการในเขตนี้

อย่างไรก็ตามการออกตราจองโดยข้านหลวงพิเศษในครั้งนี้ก็มิได้กระทำโดยราบรื่น ได้เกิดความขัดแย้งขึ้นกับบริษัทอีก จนถึงกับบริษัททูลเกล้าถวายฎีกา กล่าวโทษทั้งเสนาบดีกระทรวง

เกษตรและข้าวหลวง พร้อมทั้งผู้จะคืนสัญญาพระบรมราชานุญาต⁵⁷ ถือได้ก่อตัวหน้าว่าเสนาบดีไม่ค่อยให้ความร่วมมือกับบริษัท ปัดภาระไปให้ข้าวหลวง ขณะที่ข้าวหลวง โดยเฉพาะพระยามหาโยธา ได้ทำการที่ทำให้บริษัทเสียผลประโยชน์เสื่อมฯ เช่น ออกตราจอยให้ราชภูรีในที่ที่บริษัทยังไม่ได้ค่าชุดคลองบ้าง เรียกราชภูรีไปเบรียบเทียบโดยบริษัทไม่รู้เห็นบ้าง และมักจะเบรียบเทียบให้ผู้ที่หักร้างถางพงได้ที่ดินเป็นสิทธิ์ รวมทั้งยังได้จับจองที่นาเอาไว้เองอีก

การออกหนังสือสำคัญสำหรับที่ดินให้แก่บริษัทยังไม่ได้หยุดไป ปรากฏในปีต่อมาเมื่อรัฐบาลเริ่มโครงการที่จะออก โฉนดแผนที่ ซึ่งเป็นโฉนดแบบใหม่ที่มีการรังวัดปักเขตที่ดินและทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาประชาธิพบริบาล (ผู้ ชูโต) เป็นข้าวหลวงเกษตรออกไปดำเนินการนั้น รัฐบาลมีความสนใจที่จะจัดการออกโฉนดแผนที่ในเขตวังสิตเป็นอันดับแรก แต่ติดขัดที่มีคดีวิวากอยู่มาก จึงไปจัดในมณฑลกรุงเก่าเป็นตัวอย่างก่อน แล้วจึงมาจัดในเขตนี้เป็นลำดับต่อไป การจัดออกโฉนดแผนที่มีระบบระเบียบในการรังวัดปักเขตที่รัดกุม มีการเก็บหลักฐานทะเบียนที่ดินที่แน่นอน และยังมีกรรมสิทธิ์ที่ควรจะซ้ายให้ปัญหาความขัดแย้งในเรื่องที่ดินลดน้อยลงในที่สุด

ทุ่งหลวงรังสิตได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเมืองธัญญบุรี ในปี พ.ศ.2445 จากเดิมที่เคยเป็นเขตแดนขึ้นกับเมืองปทุมธานี มณฑลกรุงเทพ เมืองธัญญบุรีประกอบด้วย อำเภอ 4 อำเภอ คือ อำเภอธัญญบุรี อำเภอสามจุกกา อำเภอคลองหลวง และอำเภอหนองเสือ พระบาทสมเด็จพระปุจจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จเปิดเมืองธัญญบุรีด้วยพระองค์เอง เมื่อวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ.2445 ปรากฏในหลักฐานเอกสารทางราชการดังนี้

...ครั้นถึงวันที่ 13 มีนาคม 2445 เวลาเข้าพระบาทสมเด็จพระปุจจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องแบบทหารเต็มยศ พร้อมด้วย สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (คือรัชกาลที่ 6) และพระบรมวงศานุวงศ์ เสด็จโดยรถพระที่นั่งจากวังสวนดุสิตถึงสถานีรถไฟสามเสน ประทับรถพระที่นั่ง โดยมีรถไฟใช้ฝีจักรุงรถพระที่นั่ง ออกจากสถานีรถไฟคลองรังสิต เวลาเข้า 2 โมงเศษ ณ ที่นั่นมีพ่อค้าประชาชนทั้งเมืองปทุมธานีและเมืองธัญญบุรี มารับเสด็จกันมากมาย พ.ท.พระฤทธิ์จักรกำจรา ผู้ว่าราชการเมืองธัญญบุรี ได้อัญเชิญตอกไม้ถูกปะที่ยันและเครื่องสักกระนุชาทูลเกล้าถวายเชิญเสด็จเข้าสู่เมืองธัญญบุรี โดยเรือพระที่นั่งชื่อ สมจิตร旺 โดยมีเรือกลไฟลากจูงเรือพระที่นั่งถึงเมืองธัญญบุรีเวลาประมาณ 4 โมงเศษระหว่างทาง 368 เส้นเมื่อเรือพระที่นั่งเทียบท่าหน้าเมืองแล้ว ณ ที่นั่นได้มีข้าราชการในมณฑลกรุงเทพฯ และหัวเมือง ตลอดพ่อค้า ประชาชนมารอรับเสด็จอย่างคับคั่ง พระบาท

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่ง พร้อมด้วยพระบรม
วงศานุวงศ์พระราชดำเนินไปประทับ ณ ที่ว่าราชการเมืองปะตูบ
ณ ห้องเจริญพระพุทธมนตร์ มีพระราชดำรัสกับพระเก呜ผู้ใหญ่ คือ^{กู}
พระราชนิสิต ครุฑนึงแล้วทรงจุดธูปเทียนมูชาพระรัตนตรัยและ
ทรงศีล เวลาประมาณ 4 ไม้เศษได้พระฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวประทับที่พระราชบัลลังก์ พ.ท.พระฤทธิจักรกำจรา กราบทูล
เกล้าถวายชัยมงคลในการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมือง
เสร็จแล้ว นำคำถวายรายงานชัยมงคลพร้อมด้วยประวัติเมืองบรรจุ
ที่นิบทองคำลงยาราชวัต ซึ่งบรรดาข้าราชการได้พร้อมใจกันทำขึ้น
ทูลเกล้าถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสตอบ
เสร็จแล้วเสด็จออกที่ว่าราชการเมือง ทรงชักเชือกเปิดแพรคลุมป้าย
ชื่อเมืองพระสงฆ์สวัสดิ์ชัยมงคลคากา ทหารกองเกียรติยศบรรเลง
เพลงสรรเสริญพระบารมี ประโคมแตรสั่งขึ้นชัยพิณพาทย์ และได้
ชักธงประจำเมืองขึ้นสูงยอดเสา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวออก
ให้ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน ฝ่ายชนพระบารมี พ.ท.พระฤทธิจักร
กำจรา ผู้ว่าราชการเมือง พร้อมด้วยกรรมการในเมืองนี้ ได้ทูลเกล้า
ถวายนามพ่อค้าและราษฎรที่ถวายข้าว ในกรณีพระบาทสมเด็จ
พระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานสัญญาบัตรและเครื่องราชอิสริยาภรณ์
และเหรียญแก่ข้าราชการ และกำนัน เสร็จแล้วเสด็จทอดพระเนตร
ห้องต่าง ๆ ของศาลว่าราชการเมือง และสถานที่ราชการต่างๆ เช่น
โรงพักษ์ผลตระเวน (สถานีตำรวจนครบาล) ศาล และโรงพิพิธภัณฑ์ซึ่งประดับ
ประดาด้วยต้นข้าวและเครื่องจับปลาชนิดต่างๆ เสร็จแล้วเสด็จขึ้น
ประทับที่บ้านผู้ว่าราชการเมืองชั้นบน ทรงเปลี่ยนเครื่องทรงออก
เป็นเครื่องทรงธรรมชาติ และเสวยพระกระยาหารกลางวัน พร้อมด้วย
พระบรมวงศานุวงศ์ ส่วนข้าราชการเลี้ยงกันบริเวณรอบ ๆ บ้านพัก
ผู้ว่าราชการเมือง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรการแข่ง
ม้าฯ เวลาป่าย 3 ไม้เศษ เสด็จออกพระราชทานแจกเสมาแก่เด็ก
และประชาชนที่เฝ้าคอย เสร็จแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับประทับ
เรือพระที่นั่ง ฝ่า浪ดมลจินดาภรณ์ หยุดเรือพระที่นั่งที่สะพานหน้า
วัดมูลจินดาภรณ์เสด็จพระราชดำเนินประทับในพระอุโบสถ พระ
ปฏิบัติราชประสงค์อ่านคำกราบบังคมทูล ที่ได้ทรงพระมหากรุณาธิ
คุณ ที่ทรงพระราชนานวิสุขความสุมา เสร็จแล้วทรงปิดทองศิลป์
มีดัง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ปภิบดีกาสนกิจที่วัดมุต
จินดารามเสร็จสิ้นแล้ว ก็เสด็จประทับเรือพระที่นั่ง ถึงสถานีคคลอง
รังสิตเวลาเย็น 6 ในงเศษ เสด็จขึ้นประทับรถพระที่นั่งถึงสถานีสาม
เสนเวลา 1 หุ่มเศษ แล้วประทับรถม้าพระที่นั่งถึงพระราชวังสวน
ดุสิต^{๕๘}

เมืองธัญญบุรี ต่อจากสภาพเป็นอยุ่นานถึง 31 ปี จากนั้นทางรัฐบาลได้ยุบเมืองธัญญบุรี ไป
เข้ากับจังหวัดปทุมธานี เมื่อ พ.ศ.2475 มีฐานะเป็นอำเภอขึ้นแยก เข้ากับจังหวัดปทุมธานี

2. ยุคแห่งการพัฒนาเกษตรกรรม (พ.ศ.2475-2500)

แม้การปลูกข้าวจะได้เพื่องบูรช์ขึ้นพร้อม ๆ กับการบุกเบิกที่ดินในเขตรังสิต แต่ยุคของการ
พัฒนาเกษตรกรรม โดยเฉพาะในการผลิตข้าวได้เริ่มขึ้นอย่างจริงจังเมื่อเขตรังสิตได้เป็นเขตแรกที่
รัฐบาลลงทุนในโครงสร้างพื้นฐานและระบบขนส่ง ทำให้เกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็ว ไม่ใช่แค่การเพาะปลูก
ข้าวในที่ดินที่มีอยู่เดิม แต่เป็นการนำเทคโนโลยีและเครื่องจักรเข้ามาช่วยเหลือ ทำให้สามารถเพิ่มปริมาณ
การผลิตข้าวได้มากขึ้น ลดต้นทุน และเพิ่มคุณภาพของข้าว ทำให้ประเทศไทยเป็นแหล่งผู้ผลิตข้าวที่สำคัญที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

2.1 พัฒนาการของการปลูกข้าวในเขตรังสิต

จากการศึกษาพบว่าเขตรังสิตก่อนที่จะมีการบุกเบิก การทำนาในเขตนี้เป็นการทำนาตามราก
ช่องสามารถทำได้เฉพาะในบริเวณที่คอนที่น้ำยังไม่ท่วมขังนานเกินไป แต่เมื่อมีการบุกเบิกใน
โครงการรังสิตแล้วการทำการทำนาในเขตนี้ได้เปลี่ยนมาทำนาห่วงแทน

เมื่อมีการบุกเบิกในโครงการรังสิต พบรากช่องสามารถทำนาห่วง แต่ได้มีการเปลี่ยน
แปลงในแบบใหม่ คือมีการนำเอาพันธุ์ข้าวมาส่วน (สำหรับการทำนาห่วง) มาใช้ จุดมุ่งหมายก็เพื่อจะ
ได้ข้าวที่มีคุณภาพดี เช่นเดียวกับการทำนาห่วง ขณะเดียวกันวิธีการทำนาห่วงในเขตรังสิตก็จะมีการ
แตกต่างกันถึง 4 วิธี โดยขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ดินและน้ำ^{๕๙} วิธีแรกเป็นการทำนาห่วงตั้งแต่พื้นดินยัง
แห้งด้วยเมล็ดข้าวธรรมชาติ แต่ถ้าที่ดินชุ่มน้ำจะใช้ข้าวที่แข็งออกเป็นตุ่มแล้วห่วง ถ้ามีน้ำสูง 6-8
นิ้วจะต้องใช้วิธีปักดำโดยนำข้าวมาจากแปลงที่ได้เพาะไว้ก่อน หรือจากในสวนที่ได้ห่วงไว้แล้ว
ในบางครั้งปรากฏว่าน้ำหลอกมากกลืนถึง 1 ฟุตหรือกว่านั้น และต้นข้าวไม่สูงพอที่จะดำเนินการ
ต้องเตรียมห่วง โดยการทำคันหญ้าขึ้นรอบ ๆ เพื่อกันปลานหมอที่จะเข้ามากินเมล็ดข้าวที่กำลัง
ออก ขณะเดียวกันก็ให้มีบังลมที่จะทำให้ต้นกล้าหักหรือตอนโคน ก่อนจะห่วงข้าวจะต้องไกดิน

ให้น้ำทุนเป็นโคลน แล้วจึงห่ว่านข้าวลงบนผิวน้ำใช้ไม้ตีให้จม ในหนึ่งคืนโคลนจะหุ้มเมล็ดข้าวและน้ำใส และในระยะ 2-3 วันข้าวอ่อนก็จะปรากรขึ้น

ในการทำนาห่ว่าน พื้นดินจะเปิดโล่งไม่มีคันนา จึงไม่ต้องลงทุนมาก ขณะเดียวกันนาห่ว่านก็ใช้แรงงานน้อย และทำได้ในเนื้อที่ปริมาณมาก จึงมีความเหมาะสมกับความต้องการของชาวนาในเขตต่างสิต ซึ่งมีทุนและแรงงานน้อย แต่มีเนื้อที่ดินมาก แต่ข้อเสียก็มีอยู่มาก กด่าวกือการที่ต้องใช้เมล็ดพันธุ์ทำนา เพาะบางครั้งห่ว่านไปน้ำเกิดมากห่อมข้าวเสียหาย ต้องห่ว่านร้าวทั้งปวงกว่า ข้าวมักมีคุณภาพไม่ดี มีหักป่นมากเนื่องจากข้าวจนน้ำบ้าง เกี่ยวไม่ทันบ้าง ขณะเดียวกันก็พบว่าการทำที่ใช้ข้าวหลาภพันธุ์ในพื้นที่ต่าง ๆ กัน ก็ทำให้มีการป่นข้าวและข้าวราคาดกึ่งก็เป็นลักษณะเช่นเดียวกับนาแทบคลองประเวศ และแสนแสบ^{๖๐}

จากดูเดิมต้นของการบุกเบิกผืนแผ่นดินทุ่งหลวงรังสิต การพัฒนาการปลูกข้าวในเขตนี้ได้ดำเนินสืบเนื่องมาเป็นเวลาค่อนข้างยาวนาน ในสมัยรัชกาลที่ ๖ มีรวมกันประมาณ 400,000 ไร่ ระหว่างปี พ.ศ.2444-2457 และสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ในเนื้อที่ตั้งแต่ 190,000 ไร่ ไปจนถึง 337,790 ไร่ ตามตารางที่ ๓

ตารางที่ ๓

จำนวนเนื้อที่นาที่สามารถเก็บเกี่ยวได้ในเขตเมืองธัญญบุรี พ.ศ.2444-2457

พ.ศ.	เนื้อที่ที่เก็บเกี่ยวได้ (ไร่)
2444	190,000
2449	334,157
2451	260,096
2452	305,450
2453	208,800
2454	233,440
2455	302,440
2456	305,630
2457	337,790

ที่มา : พ.ศ.2444 จากหนอดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ๑.๕/๑ น.๓.๒ ก/๒ บัญชีเงินประจำที่มีเงินค้างคงเรียกเมืองธัญญบุรี, มกราคม 2455; พ.ศ.2449 จากเอกสาร ๑.๕/๑ น.๓.๒ ก/๖๓ มีบอกเรื่องขอลดอัตราค่าน้ำด้วยการทำนาห่ว่าน ต้นข้าวม้าน ราชภารทำนาไม่ได้ผลบริบูรณ์; พ.ศ.2451 จากเอกสาร ๑.๕ กษ.กรมคลองแผนกข้านลงเกษตรเล่ม 1/25 ข้านลงเกษตรกรุงเทพ ยื่นรายงานประจำปี พ.ศ.2452; และ พ.ศ.2452-2457 ได้จากเอกสาร ๑.๗ กษ.๙/๙ เอกสารเรื่องเดิม Statement No.9 Area Harvested and Estimated Weight of Grain Dhanyaburi

อย่างไรก็ตาม การทำงานในช่วงเวลาดังกล่าวก็ได้เกิดขึ้นวิกฤตที่ชาวนาอพยพออกจากบ้านครั้ง อาทิในช่วงปี พ.ศ. 2449 ซึ่งเป็นปีที่น้ำ้อยผลผลิตข้าวตกต่ำ ผลิตได้ไม่พอขาย และชาวนาได้ร้องเรียนขอรัฐบาลไปเพาะปลูก และมีการอพยพของชาวนาบางส่วน และในปี พ.ศ. 2457 อันเป็นปีที่สมปทานชุดคลองรังสิตได้สิ้นสุดลง และคลองถูกโอนมาเป็นของรัฐบาลในสภาพที่ทรุดโทรมนั้น ได้มีผลกระทบสำคัญต่อการผลิตข้าวในเขตนี้ โดยมีหลักฐานระบุว่าในพื้นที่ เพาะปลูกได้ 400,000 ไร่ ได้ใช้เพาะปลูกจริงเพียง 40% เท่านั้น ก็เป็นอีกช่วงเวลาหนึ่งที่ชาวนา อพยพออกจากเขตตั้งสิตอย่างกว้างขวาง⁶¹ ความเสื่อมโกรนของคลองรังสิตที่นอกจากไม่สามารถ ใช้น้ำในการเพาะปลูก แต่ได้รวมไปถึงการที่ไม่อาจใช้เป็นเส้นทางลำเลียงข้าวออกไปขายได้ nữa ทำให้สู่การที่รัฐบาลต้องพิจารณาที่จะปรับปรุงระบบชลประทานในเขตนี้อย่างจริงจัง

2.2 โครงการชลประทานป่าสักใต้

ต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คือปี พ.ศ. 2454-2455 ได้เกิดปัญหา การทำงานไม่ได้ผลอย่างรุนแรงในบริเวณพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อันเป็นผลจากการที่ฝนแล้ง ทำให้เกิดการขาดแคลนน้ำอย่างมาก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งคณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง โดยมีพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนนาบดีกระทรวงเกษตรธาริการ เป็นประธานเพื่อ หาทางแก้ไข คณะกรรมการในครั้งนั้นได้เสนอว่า วิธีที่จะแก้ไขปัญหานี้ก็คือจะต้องจัดทำระบบชล ประทานอย่างแท้จริงขึ้น⁶²

จากข้อเสนอข้างต้นทำให้มีการจัดตั้ง "กรมทคน้ำ" ขึ้นใหม่แทนที่ "กรมคลอง" ที่เคยถูกยุบ เลิกไป มีการจ้าง เชอร์โทอมัส วอร์ด(Sir Thomas Ward) ผู้เชี่ยวชาญชลประทานชาวอังกฤษ โดยขอ ยืมตัวจากรัฐบาลอังกฤษที่อินเดีย เข้ามายังดูทำโครงการชลประทานในปี พ.ศ. 2456 โดยมีนายอาร์ ชี อาร์ วิลสัน ผู้ช่วยคนหนึ่งของเชอร์โทอมัส วอร์ด เป็นอธิบดีกรมทคน้ำ

ตามโครงการของวอร์ด เขายังให้ทำโครงการชลประทานขนาดย่อมน้อยโดยโครงการใน คุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แทนที่จะเป็นโครงการขนาดใหญ่ดังที่นายไชเดเคย์เสนอ วอร์ดไม่เห็นด้วยกับ การสร้างเขื่อนเจ้าพระยาที่รั้ยนาทในขณะนั้น ด้วยเหตุผลที่ว่าจะทำให้พื้นที่เพาะปลูกมีมากเกิน ไปในขณะที่ผลเมืองไทยยังน้อยอยู่ ด้วยเหตุนี้เขาจึงเสนอโครงการย่อย 5 โครงการ ที่เห็นควรจะ ต้องทำก่อน⁶³ คือ

1. โครงการสุพรรณ	7,500,000 บาท
2. โครงการป่าสักใต้	11,500,000 บาท
3. โครงการเพชรบุรีตะวันออก	1,500,000 บาท
4. โครงการทคน้ำที่ล้ำปาง	1,000,000 บาท
5. งานทคน้ำระบายน้ำในพื้นที่ราบจากอยุธยาถึงทะเลสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา	1,125,000 บาท
รวม	22,275,000 บาท

ในการตัดสินใจของรัฐบาล ปรากฏว่าโครงการป่าสักได้รับการตัดสินให้จัดทำขึ้นก่อน เป็นอันดับแรกแทนที่จะเป็นโครงการสุพรรณ ทั้ง ๆ ที่โครงการป่าสักได้มีค่าใช้จ่ายที่สูงกว่าเมื่อเทียบกับโครงการอื่น และมิได้เป็นการเปิดพื้นที่ใหม่ ๆ ขึ้นมาสำหรับการเพาะปลูกมากนัก เนื่องจากเป็นเพียงการปรับปรุงโครงการรังสิตเดิม ใน การตัดสินใจในประเด็นนี้พบว่ามีข้อเสนอของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศ ที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจของรัฐบาลอยู่มาก คือความเห็นของ เซอร์ วอลเตอร์ วิลเลียมสัน (Sir Walter Williamson) ซึ่งมีความเห็นว่ารัฐบาลควรจัดทำโครงการป่าสักได้ก่อนโครงการอื่น ด้วยเหตุผลดังนี้

1. รัฐบาลจะได้ผลประโยชน์โดยตรง เนื่องจากบริโภคเป็นที่นาอยู่แล้ว ทั้งนี้เข้าไม่หันด้วยกับการเก็บภาษีชลประทาน ซึ่งจะต้องขออนุญาตให้ได้ประโยชน์ ในขณะที่จุดมุ่งหมายของโครงการป่าสักได้เป็นการแก้ปัญหาการเกษตรที่ที่ดินเหล่านั้นประสบอยู่ คือทำให้กลับมีน้ำและมีผลผลิตที่แน่นอน ซึ่งจะทำให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ผู้ทำนา รัฐบาล และประเทศไทยส่วนรวม

2. เขตรังสิตมีคนเข้าไปตั้งหลักแหล่งมากพอใช้ แม้ว่าจะมีการอพยพออกไปในหลาย ๆ ปีที่ผ่านมา แต่ก็คาดว่าจะได้ประโยชน์มากกว่าโครงการสุพรรณ ซึ่งยังไม่มีการพัฒนาการปลูกข้าว เช่นรังสิต และยังจะเสียประโยชน์จากการที่ผลเมืองยังน้อย

3. การเข้าไปตั้งหลักแหล่งบนที่ดังใหม่ ๆ ซึ่งยังไม่เคยเพาะปลูก ถ้าผลเมืองถูกดึงมาจากแหล่งที่ยังไม่มีการเพาะปลูกหรือเพาะปลูกไม่ดี ก็จะเป็นการเพิ่มผลเมืองและความมั่นคง ซึ่งจะเป็นประโยชน์โดยตรง แต่ถ้าไม่ใช่ ก็จะเป็นไปได้ว่า จะมีคนอพยพจากที่ที่มีการเพาะปลูกค่อนข้างดี ในกรณีเช่นนั้นสิ่งซึ่งได้รับอาจทำให้เกิดความเสียหายในที่อื่น ๆ^๔

การที่รัฐบาลตัดสินใจเลือกโครงการป่าสักได้ แทนที่จะเป็นโครงการสุพรรณได้ก่อให้เกิดข้อถกเถียงอยู่มากว่าเป็นการตัดสินใจที่ไม่เหมาะสมและไม่มีเหตุผลเพียงพอ โดยเฉพาะในความเห็นของวิศวกรชลประทานในระยะต่อมา คือ นาย ซี.ดี.gee (C.D.Gee) ที่เห็นว่าแท้จริงแล้วโครงการสุพรรณมีความเหมาะสมกว่าในระยะປัจจุ现 เช่น โครงการสุพรรณไม่แห้งมากเหมือนโครงการป่าสักได้ กรรมทดน้ำจะมีอิสระในการทำงาน เพาะไม้สิ่งกีดขวางในเส้นทางชลประทาน เนื่องจากยังไม่มีการเพาะปลูกมาก จึงสามารถจัดแบ่งที่ดินเป็นส่วน ๆ ตามวิธีชลประทานได้ เนื่องจากมีที่ดินขนาดใหญ่และโครงการสุพรรณจะเป็นตัวอย่างขนาดใหญ่ที่ดีกว่าที่จะคาดหวังได้จากโครงการป่าสักได้ ซึ่งจะต้องออกแบบให้เหมาะสมกับคลองและผลประโยชน์ที่มีอยู่และจุดมุ่งหมายก็เพื่อจะปรับปรุงมากกว่าจะเป็นงานใหม่ และงานบุกเบิก ขณะเดียวกันเขากลับนิชฐานว่า การที่รัฐบาลตกลงใจเลือกที่นี่ก่อน อาจเป็นเพราะไม่ต้องการให้กระทบกระเทือนต่อเจ้าของที่ดิน และผู้เช่าในเขตรังสิตและที่อื่น ๆ ก็เป็นได้^๕

ตามโครงการป่าสักได้กำหนดให้มีการสร้างเขื่อนกันน้ำ(Barrage) ในแม่น้ำป่าสักที่จังหวัดสระบุรี และสร้างระบบคลองส่งน้ำเข้ามาอย่างเขตรังสิต โครงการเริ่มขึ้นในปี พ.ศ.2458 แต่ติดขัดที่เกิดสิ่งแวดล้อมครั้งที่ 1 การก่อสร้างมาเสร็จสมบูรณ์ในปี พ.ศ.2465

2.3 ผลที่ได้รับจากการป่าสักใต้

ตามโครงการป่าสักใต้ การชลประทานส่วนใหญ่มาที่เขตตั้งสิต คือ มีการสูญเสียแก่ เขตตั้งสิตร้อยละ 80 อีกร้อยละ 20 สงให้กับบางส่วนของอยุธยาและสระบุรี จุดมุ่งหมายที่สำคัญที่ สุดของโครงการนี้คือการรักษาภาระดับผลผลิตให้คงที่ กล่าวคือทำให้ข้าวในปีที่ดินพื้นา阔ดี ได้ผลผลิตดียิ่งขึ้น ขณะที่ในปีที่ดินพื้นา阔ดีไม่ปกติซึ่งข้าวจะเสียหาย ระบบชลประทานจะช่วย ให้ได้ผลผลิตในระดับปกติ จุดมุ่งหมายในเบื้องต้นว่าประสบความสำเร็จ เนื่องได้จากปริมาณพื้นที่ ท่าน้ำที่ต้องเสียภาษี และจำนวนภาษีท่าน้ำในเขตโครงการป่าสักใต้ (ธัญญา อยุธยา และสระบุรี) ที่มีปริมาณและมูลค่าสม่ำเสมอในช่วงปี พ.ศ.2465-2469 คือมีปริมาณพื้นที่เพาะปลูกที่ต้อง เสียภาษีเฉลี่ยประมาณ 500,000 ไร่ และมีจำนวนภาษีด้านเฉลี่ยปีละ 400,000 บาท⁶⁶ ขณะเดียวกัน ถ้าพิจารณาถึงประโยชน์ในเบื้องต้นของการป้องกันการเสียหายในการท่านาก็พบว่า เมื่อมีระบบชล ประทานความเสียหายในการทำได้ลดลง เนื่องได้จากตารางที่ 4

ตารางที่ 4

แสดงผลของความเสียหายในการท่านา เมื่อสภาพธรรมชาติไม่ปกติในปี พ.ศ.2468 และ พ.ศ.2470 เปรียบเทียบระหว่างบริเวณที่มีและไม่มีการชลประทาน

ปี พ.ศ.	จังหวัด	พื้นที่เพาะปลูก	พื้นที่เสียหาย	เปอร์เซ็นต์ที่เสียหาย	ข้อสังเกต
2468	ทั่วพระราชอาณาจักร	17,103,380	2,185,490	12.75	
	ธัญญา	436,110	23,820	5.50	มีการควบคุม
	ปทุมธานี	178,140	9,310	22.50	ไม่มีการควบคุม
	นครนายก	328,130	75,800	23.00	ไม่มีการควบคุม
	อยุธยา	1,331,780	310,750	23.00	ไม่มีการควบคุม
2470	ทั่วพระราชอาณาจักร	18,298,440	2,338,010	12.78	
	ธัญญา	414,400	8,000	1.92	มีการควบคุม
	ปทุมธานี	176,970	28,650	16.20	ไม่มีการควบคุม
	นครนายก	372,310	60,700	16.30	ไม่มีการควบคุม
	อยุธยา	1,274,630	314,630	24.70	ไม่มีการควบคุม

ที่มา: หนอดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสาร ๙.๗ กช.๙/๙ Statement No.8 A comparison of cropfailure in year 2468 and 2470 when natural conditions were unfavourable in protected and unprotected areas.

ในส่วนของการขยายเนื้อที่เพาะปลูก พบร่างการขยายเนื้อที่ในการเพาะปลูก หลังจากมีโครงการปาสักได้มีมากนัก มีเนื้อที่เพียงส่วนเดียวที่เพิ่มขึ้น เมื่อมีโครงการชลประทาน คือ เนื้อที่แบบตะวันออกของโครงการรังสิต แต่ก็พบว่าที่ดินแบบนี้มีกรรมมาก ทำให้ไม่เหมาะสมแก่การเพาะปลูก และยากที่จะซักซ่อนผู้คนให้เข้าไปทำงาน การขยายเนื้อที่เพาะปลูกจึงมีแนวโน้มที่เพิ่มขึ้นบ้าง แต่ไม่มากนัก คือ เฉลี่ยประมาณ 350,000-400,000 ไร่ ในปี พ.ศ.2465-2470

การขยายตัวของเนื้อที่เพาะปลูกจะเริ่มเห็นได้ชัดในช่วงหลังส่งครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อเดือนที่ได้รับการปรับปรุงจนมีระบบชลประทานที่ค่อนข้างสมบูรณ์ มีน้ำมากเพียงพอจนสามารถเปลี่ยนการผลิตจากหัวนาหัวว่าน มาเป็นนาคำ ที่ชาวบ้านเรียกว่า นาหัวต้ม ทั้งนี้เป็นผลเนื่องมาจากการปรับปรุงระบบชลประทานในโครงการรังสิต (ปาสักได้) และโครงการนนรายก⁶⁷ ขณะที่ความต้องการข้าวในช่วงส่งครามและหลังส่งครามก็เป็นตัวกระตุ้นที่ทำให้พื้นที่ทางการเพาะปลูกในเขตนี้ขยายตัว เห็นได้จากตารางที่ 5

ตารางที่ 5

พื้นที่การทำนา จังหวัดปทุมธานี (ปทุมธานี และ ธัญญบุรี) (ไร่)

ปี พ.ศ.	เนื้อที่เพาะปลูก	เนื้อที่เสียหาย	รวมปริมาณข้าวที่ได้
2480	792,568	11,275	-
2482	901,097	3,150	-
2490	758,719	24,543	120,758 (เกวียน)
2493	884,824	340	178,517 (เกวียน)
2494	896,221	6,625	2,325,293 (นาบ)

ที่มา: นο欎ດໝາຍເຫດແໜ່ງຊາຕີ [3]ສຮ.0201.29.2/7 รายงานการทำนาของกระทรวงเกษตรธารີການ

พื้นที่ของการทำนาอย่างคงมีการขยายตัวต่อมาในปริมาณที่มากในช่วงทศวรรษ 2500 คือ ในช่วงปี พ.ศ.2506-2509 มีพื้นที่ทำนารวม 700,000-800,000 ไร่ และพ.ศ.2512-2521 มีพื้นที่ทำนารวม 599,000-790,000 ไร่ นับว่าเป็นพื้นที่สำคัญในการผลิตข้าวเพื่อเป็นสินค้า

2.4 ชาวนารังสิตกับปัญหาการเช่าที่ดิน

ผลพวงที่สำคัญจากที่รัฐบาลได้ให้สमปทานรังสิตแก่บริษัทชุดคลองแอลคูนาสยาม คือการที่ที่ดินส่วนใหญ่ของรังสิตได้ตกอยู่ในครอบครองของเจ้าของที่ดินชาวกรุงเทพฯ ในลักษณะของการเป็นเจ้าของที่ดินนอกเขตเช่า(Absentee Landlord) เจ้าของที่ดินจะมีนายกองนาที่อาศัยอยู่ใน

ห้องที่รังสิตเป็นผู้เก็บค่าเช่า แต่โดยทั่ว ๆ ไปความสัมพันธ์ระหว่างนายกองนา กับชาวนา รวมถึงระหว่างเจ้าของที่ดินกับชาวนาในเรื่องของการเช่ามักไม่ระบุเงื่อนไข⁶⁸ ขณะเดียวกันการที่รังสิตเป็นเขตที่มีอัตราการเช่าที่ดินสูงคือ 70-80% ก็ยิ่งมีอิทธิพลที่สำคัญต่อวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของชาวนาในเขตตัวเอง

ในทางสังคม ลักษณะที่เป็นนาเช่าทำให้เขตตัวเองไม่มีการพัฒนาขึ้นเป็นหมู่บ้านที่ขาดเจนในการสำรวจสภาพเศรษฐกิจชนบทของชุมเมอร์แม่น ในปี พ.ศ.2473 เขายังระบุว่าเนื่องจากรังสิตมีพื้นที่กว้างขวางมาก ชาวนาจะทำการเพาะปลูกโดยการเช่าพื้นที่นาเป็นจำนวนค่อนข้างมากคือมากกว่า 100 ไร่ แต่แม้จะไม่มีการทำบ้านบ้านที่ตันอาศัย ชาวนาตั้งบ้านเรือนตามริมฝั่งคลองรังสิต เป็นเรือนย่อน ๆ ด้วยไม้ที่ไม่คงทน ซึ่งแตกต่างจากชาวนาในจังหวัดอื่น ๆ ครอบครัวหนึ่ง ๆ มีโรงเรือนเพียงหลังเดียว นอกจากที่ดินที่สร้างโรงเรือนอาศัย ก็ไม่มีที่ดินสำหรับใช้ในการเพาะปลูกพื้นที่อื่น ๆ เหมือนบางภาคของประเทศไทย ขณะที่สัญญาเช่าก็เป็นสัญญาเช่าเพียงปีเดียวโดยที่เจ้าของที่ดินไม่เคยทำความตกลงกับผู้เช่าที่จะนำที่ดินให้ดีขึ้น ด้วยวิธีนี้ทำให้ผู้เช่ามักย้ายถิ่นที่ทำกินอยู่เสมอ และไม่มีแนวทางที่จะนำรุ่งหรือตั้งหมู่บ้านขึ้น⁶⁹

ในส่วนของชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนา เนื่องจากไม่มีบ้านและที่สำหรับตั้งหมู่บ้าน จึงไม่มีการปลูกผัก และพืชอื่น ๆ ที่ใช้เป็นอาหาร อาหารและเครื่องนุ่งหุ่งต้องซื้อจากตลาดทั้งสิ้น อาหารที่ชาวนารับประทานจึงไม่สู้สมบูรณ์นัก จากการสำรวจเรื่องอาหารพบว่าชาวนาในแบบนี้ยังขาดอาหารที่เป็นประโยชน์แก่ร่างกายอยู่มาก

ปัญหาที่ติดตามมาที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือปัญหาในเรื่องหนี้สิน ชุมเมอร์แม่นระบุว่าแม้จะมีพื้นที่เพาะปลูกที่กว้างขวาง แต่ก็มีปัญหาเรื่องฐานะทางเศรษฐกิจของชาวนา กล่าวคือ ทุกปีชาวนาต้องกู้ยืมเงินจากพ่อค้าจีน หรือเจ้าของนา เพื่อเอาเงินมาซื้อระภัช ซึ่งถ้าการทำนาเสียหาย หรือราคาข้าวตกต่ำผิดปกติ ชาวนาก็ไม่สามารถชำระเงินค่าเช่าได้ เจ้าของนาต้องเสียภาษีค่านาแทน พ่อค้าซึ่งเป็นเจ้าหนี้ก็จะรับมากขึ้นกว่าที่คาดไว้ไปเก็บในยุ่งช่วงของตน ผู้เช่าก็ต้องอพยพไปอยู่ในตำบลอื่น และเช่านาคนอื่นทำเพื่อจะได้มีโอกาสกู้เงินจากพ่อค้าข้าวมาลงทุน

ขณะเดียวกันสัญญาเช่าก็เป็นอุปสรรคสำคัญให้ชาวนาไม่สามารถปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตข้าว กรณีนี้เห็นได้ชัดหลังจากที่มีโครงการปาสักได้แล้ว กล่าวคือ ได้มีความพยายามโดยผู้เชี่ยวชาญและเจ้าหน้าที่รัฐบาลที่แนะนำให้ชาวนาในเขตตัวเองปรับเปลี่ยนวิถีการทำงานโดยการยกคันนา และสูบน้ำเข้าโดยตลอดกับระบบชลประทานที่ได้จัดทำขึ้นใหม่ แต่ปรากฏว่าคำแนะนำนี้ไม่ค่อยมีผู้เช่าใจใส่ย่างจริงจัง เนื่องจากชาวนาไม่แน่ใจว่าจะได้เช่าน้ำน้ำอยู่ต่อไปหรือไม่นำกลับทุนลงไป⁷⁰ มีกรณีที่เขียนให้เห็นด้วยเช่นกันว่า ได้มีผู้เช่ารายหนึ่งพยายามยกคันนาด้วยน้ำพักน้ำแรงของตน โดยคิดว่าจะถอนทุนคืนได้ภายใน 10 ปี แต่ต่อมาเพียง 3 ปี เจ้าของที่ดินแปลงนี้ก็ขายที่นาเสีย และเจ้าของที่ใหม่ก็เรียกค่าเช่าแพงขึ้น พฤติกรรมเหล่านี้จึงเป็นปัจจัยทำให้ผู้เช่าไม่สามารถนำรุ่งพื้นที่ดินให้ดีขึ้น

ปัญหาของชาวนาเร่งสิตอันเป็นผลจากการที่ทำนาเช้า เป็นปัญหาที่เกิดขึ้น และมีการร้องเรียนต่อทางราชการมาโดยตลอด เนื่องในช่วงทศวรรษ 2470 เมื่อมีปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก และราคาข้าวในตลาดโลกได้ตกต่ำลง ชาวนาในเขตธงสิตก์เป็นเขตหนึ่งที่ได้ถูกภัยแล้ง และยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ต่อรัฐบาล อาทิ ในปี พ.ศ.2474 มีภัยากของนายรุก ห่าหราย ผู้ใหญ่บ้านตำบลปึงตะเคียน อำเภอคลองหลวง จังหวัดธัญญบุรี พร้อมด้วยราษฎร 120 คน ร่วมลงชื่อในฐานะผู้เสนาของกรมพระคลังข้างที่ และนาของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ร้องเรียนว่า ทำนาไม่ได้ผล ติดต่อกันมาหลายปี และต้องเดือดร้อนเพิ่มมากขึ้นเมื่อราคายังคงต่ำลงผิดปกติจนไม่สามารถเสียค่าเช่าน้ำได้⁷¹ ในปี พ.ศ.2476 ก็มีรายงานโดยผู้แทนราษฎรจังหวัดปทุมธานีว่าชาวนาแบบธัญญบุรีได้ก่อการสไตร์คไม่ยอมให้ค่าเช่าน้ำในอัตราเดิม

ปัญหาของชาวนาในเขตธงสิตดูเหมือนจะเป็นกรณีตัวอย่างที่ถูกนำขึ้นมาสู่การพิจารณาของผู้เชี่ยวชาญและเจ้าหน้าที่รัฐบาลหลายครั้ง รายงานของนายชินเมอร์แมนเองได้กล่าวถึงกรณีรังสิตไว้เป็นกรณีเฉพาะ โดยระบุว่าการแก้ปัญหานี้ไม่สามารถนำเอาวิธีสหกรณ์มาใช้เนื่องจากชาวนาอย่างขาดลักษณะอันดีบางอย่างที่จะต้องเป็นสหกรณ์ และยังไม่มีหลักทรัพย์เพียงพอ เช่นเดียวกับกรณีจังหวัดธัญญบุรีที่ต้องการให้รัฐบาลช่วยเหลือ

1. ให้กำหนดเงื่อนไขที่นาซึ่งครอบครัวหนึ่งทำการเพาะปลูกน้อยกว่าที่ทำอยู่ แต่ต้องนำรุ่งให้ดีขึ้น

2. ราชภรควรจะมีบ้านของตนเอง และควรอยู่เป็นหลักแหล่ง

3. ควรให้มีสัญญาเช่าที่มีเวลานาน ถ้าผู้เช่าบำรุงดีและสร้างสิ่งใดที่เกี่ยวกับการบำรุงที่ดิน เจ้าของที่ควรคิดเงินให้แก่ผู้เช่าบ้าง

4. ชาวนาบริเวณนี้ควรมีที่ดินของตนเอง ตั้งแต่ 30-50 ไร่

5. ควรมีการอบรมชาวนาให้รู้จักรับผิดชอบเพื่อประโยชน์แห่งทรัพย์สินของตน

การเริ่มที่จะแก้ปัญหานี้เนื่องมาแต่การเช่าที่ดินโดยรัฐบาลได้ปรากฏอย่างเป็นรูปธรรมในปี พ.ศ.2482 เมื่อคณะรัฐมนตรีได้มีมติอนุมัติจัดซื้อที่นาของเอกชนในเขตธงสิต เพื่อมาดำเนินการในรูปสหกรณ์เช่าซื้อที่ดิน ทั้งนี้เป็นผลลัพธ์ของการที่รัฐบาลมองเห็นว่าสภาพที่ดินในรัฐฯ ตามชนบทมีบุคคลบางพวกถือกรรมสิทธิ์ครอบครองไว้ค่อนข้างมาก ๆ โดยมีได้บำรุงรักษา ยากเขื่น ปล่อยไว้ที่ดินเหล่านี้ก็จะเสื่อมโทรมยิ่งขึ้น สมควรที่รัฐบาลจะต้องช่วยเหลือ จึงได้มอบหมายให้กระทรวงมหาดไทยร่วมมือกับกระทรวงเกษตรไปดำเนินการ ทั้งนี้ในขั้นแรกมุ่งหมายให้พิจารณาแก้ไขเฉพาะที่ดินที่ดินทุ่งธงสิตก่อน⁷²

สำหรับบริเวณที่ดินที่ได้รับอนุมัติให้จัดซื้อได้แก่ที่ดินบริเวณคลอง 2 อำเภอคลองหลวง ราคากลางประมาณไว้ละ 12 บาท เป็นเนื้อที่ประมาณ 28,000 ไร่ รวมเป็นเงิน 216,000 บาท ราคานี้เป็นราคากลางที่ดินกันโดยปกติ แต่การตีราคากลางที่ดินตามประมวลรัชภารการได้เพิ่มสูงขึ้นถึงไว้ละ 40 บาท จะนับในการเจรจาซื้อจึงต้องขออนุมัติตั้งวงเงินไว้ประมาณ 400,000 บาท ที่ประชุมคณะรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2482 (ครั้งที่ 78/2482)

ได้อนุมัติให้จัดซื้อที่ดินรายนี้ โดยให้ดำเนินการรื้อถอนจากเงินกู้ในประเทศเพื่อเกษตรกร นับเป็นครั้งแรกที่รัฐบาลได้มีมาตรการอย่างจริงจังที่จะแก้ปัญหาอันเนื่องมาจากการเข้าที่ดินของชาวนาที่รังสิต

อย่างไรก็ตาม การเข้ามาจัดการแก้ปัญหาการถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินในครั้นนี้ก็เป็นเพียงส่วนน้อย จะเห็นได้ว่าอัตราการเข้าพื้นที่ทางการเกษตรยังคงค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับพื้นที่อื่นๆ และนี่คงเป็นลักษณะเฉพาะของพื้นที่รังสิตที่จะต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในยุคต่อมาที่เป็นยุคแห่งความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วอันเป็นผลจากการพัฒนาเศรษฐกิจ

3. ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลง

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่จะส่งผลกระทบต่อรังสิตอย่างมาก คือ การพัฒนาการคมนาคมทางบก การเกิดขึ้นของถนนพหลโยธิน ในสมัยจอมพล ป.พิมูลสงคราม ในฐานะทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 1 ประกอบกับผลจากการวางแผนการพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1(พ.ศ.2504-2509) ในเวลาต่อมา ก่อให้เกิดโรงงานอุตสาหกรรมใหม่ ๆ ขึ้นบนถนนสายนี้ อย่างพร้อมหลาย นอกเหนือจากโรงงานสีขาว โรงเลือยไม้ และโรงงานหัตถกรรมที่ได้พัฒนามาก่อนหน้านี้ ได้เกิดโรงงานสมัยใหม่ที่ใช้เครื่องจักรกลเพิ่มมากขึ้น อาทิ โรงงานหอกระสอบ ปั้นด้วย หอผ้า ย้อมผ้า ตัดเย็บเสื้อผ้า ไปจนถึงอุตสาหกรรมเคมี เพิ่มขึ้นเป็นลำดับ และแน่นอนว่าการเกิดขึ้นของอุตสาหกรรมเหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อรังสิตอย่างมาก

3.1 การเติบโตของอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก

ในระยะแรกของการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาตินี้ รัฐบาลมีนโยบายที่จะส่งเสริมการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมเพื่อทดแทนการนำเข้าสินค้าจากต่างประเทศ ซึ่ง เมื่อมีการส่งเสริมตามแผนพัฒนาได้ไม่นาน ภาคอุตสาหกรรมของประเทศไทยมีการขยายตัวอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอุตสาหกรรมประเภทที่ประเทศไทยเคยนำเข้าจากต่างประเทศ เช่น สิ่งทอ เครื่องแต่งกาย เคมีภัณฑ์ ผลิตภัณฑ์อิเล็กทรอนิกส์ เครื่องจักร และอุปกรณ์ไฟฟ้า การขยายตัวของการผลิตสินค้าอุตสาหกรรม ทำให้มูลค่าของสินค้าหัตถอุตสาหกรรมของประเทศไทยเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ดังตารางที่ 6

ตารางที่ 6

มูลค่าสินค้าหัตถอุตสาหกรรม พ.ศ. 2513-2528

พ.ศ	มูลค่าสินค้าหัตถอุตสาหกรรม(ล้านบาท)
2513	60,574.5
2518	170,187.9
2523	420,064.3
2528	603,710.1

ที่มา: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อ้างถึงใน ศุทธิพันธ์ จิราธิวัฒน์ และคณะ:2530: 67

การเติบโตของภาคอุตสาหกรรมดังกล่าวทำให้การพึ่งพานำเข้าสินค้าอุตสาหกรรมขั้นปฐมลดลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิ่งทอ เครื่องแต่งกาย การพิมพ์และสิ่งพิมพ์ กระดาษและผลิตภัณฑ์กระดาษ เป็นต้น แต่ประเทศไทยยังคงต้องนำเข้าสินค้าขั้นกลางและเครื่องจักรอุปกรณ์ในส่วนที่นำเข้ามาใช้ในกระบวนการผลิตสินค้าอุตสาหกรรม คือ ยังคงนำเข้ามาในปริมาณและมูลค่าที่สูงมาก สินค้าดังกล่าว เช่น เคมีภัณฑ์ โลหะมูลฐาน เครื่องจักรและอะไหล่ที่ไม่ใช้อุปกรณ์ไฟฟ้า และเครื่องจักรอุปกรณ์ต่าง ๆ เป็นต้น ความสามารถในการพัฒนาการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมที่เพิ่มขึ้น ประกอบกับระบบเศรษฐกิจไทยได้เปิดทำการค้าระหว่างประเทศมากขึ้น ทำให้มีการส่งออกผลิตสินค้าอุตสาหกรรมเพิ่มสูงขึ้น จะเห็นได้จากสัดส่วนการส่งออกสินค้าหัตถอุตสาหกรรมเปรียบเทียบกับมูลค่าสินค้าหัตถอุตสาหกรรมทั้งหมดเท่ากับ 13.30 เปอร์เซ็นต์ใน พ.ศ. 2513 ต่อมาสัดส่วนได้เพิ่มขึ้นเป็น 19.06 เปอร์เซ็นต์ใน พ.ศ. 2518 และเพิ่มขึ้นเป็น 26.27 เปอร์เซ็นต์ใน พ.ศ. 2523⁷³ จากตัวเลขดังกล่าวจะเห็นได้ว่า สินค้าหัตถอุตสาหกรรมเริ่มมีความสำคัญเป็นสินค้าส่งออก 1 ใน 4 ของการส่งออกสินค้าของไทย

ภาพการส่งออกสินค้าอุตสาหกรรมของไทยที่เติบโตขึ้นนี้ เป็นสิ่งที่น่าสนใจและแนอนว่า การเติบโตของอุตสาหกรรมนี้ได้ส่งผลกระทบต่อจำนวนโรงงานในพื้นที่รัฐตัวอย่างเช่นกัน จะเห็นได้จากจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมในจังหวัดปทุมธานีที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วดังตารางที่ 7

ตารางที่ 7

จำนวนโรงงานอุตสาหกรรมในจังหวัดปทุมธานี พ.ศ. 2521-2526

พ.ศ.	จำนวนโรงงานอุตสาหกรรม
2521	390
2522	421
2523	455
2524	491
2525	521
2526	568

ที่มา: สถิติจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมในแต่ละจังหวัด จำแนกตามประเภทใน พ.ร.บ. โรงงาน ปีพ.ศ. 2521-2526 กรมโรงงานอุตสาหกรรม ม.p.p.

การเพิ่มจำนวนของโรงงานอุตสาหกรรมดังกล่าวนี้ จะเห็นได้จากคำสัมภาษณ์นายไชโย เขียวันท์ ผู้อำนวยการโรงเรียนชุมชนวัดบางขันธ์ ที่เล่าถึงโรงงานอุตสาหกรรมในช่วงนั้นว่า

“โรงงานเริ่มคึกคักประมาณ พ.ศ. 2515-2516 ผู้ย้ายมาที่บ้านขันธ์ เริ่มมีแล้ว ผู้มาอยู่ได้ปีสองปี ตอนนั้นนวนครกำลังเริ่มต้นนิคม อุตสาหกรรม...แล้วโรงงานก็เกิดขึ้นมา เกิดโรงงานไทยอเมริกัน เกิด ไทยแอร์ โพลี มาหน้าแผ่น พ.ศ. 2520 กว่าแล้ว ไทยอเมริกันขึ้นมา ก่อน อเมริกันแท็กไทร์ ไฟฟ์ราเมนต์ ไทยแอร์ พวงนีเกิดก่อนมา เรื่อยๆ แล้วถึงมีนิคมอุตสาหกรรมนานคร”⁷⁴

โรงงานอุตสาหกรรมที่เพิ่มขึ้นนี้ โดยเฉพาะในอำเภอคลองหลวงและธัญบุรีที่กระเจิงตัวอยู่ ในบริเวณคลองหนึ่งและประชาธิปัตย์⁷⁵ มีผลกระทบต่อพื้นที่รังสิตในหลาย ๆ ด้าน “ไม่ว่าจะเป็น จำนวนประชากรที่เพิ่มจำนวนขึ้น เกิดการขยายตัวของชุมชนที่อยู่อาศัย มีความเปลี่ยนแปลงทาง สังคมและการประกอบอาชีพ จะเห็นได้จากปรากฏการณ์ที่ชาวนาส่วนหนึ่งละทิ้งการทำนา เข้ามา ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม ในฐานะแรงงานรับจ้าง ซึ่งเป็นทางเลือกใหม่อีกทางหนึ่งสำหรับคน ในเขตรังสิต ในฐานะที่รังสิตเป็นเขตโรงงานอุตสาหกรรมใหญ่แห่งหนึ่ง จากคำสัมภาษณ์ของชาว นาที่อำเภอคลองหลวง ในปี 2518 ระบุว่า เด็กนุ่มสาวในเขตรังสิตได้หันไปทำงานในโรงงาน อุตสาหกรรมแทนการทำนาเป็นส่วนมาก โดยเฉพาะในเขตอำเภอคลองหลวง เนตผลส่วนหนึ่ง เป็นผลกระทบที่สืบทอดเนื่องมาจาก การทำถนนเอง กล่าวคือ ในเขตที่นาประมาณ 1,900 ไร่ มีป้ายหา กการขาดแคลนน้ำ เนื่องจากการสร้างถนนพหลโยธิน มีการรถดินลงไปในคลองสูงน้ำโดยไม่ผังท่อ ทำให้น้ำทางฝั่งหนึ่ง คือ อำเภอคลองหลวงไม่มีน้ำ ชาวนาได้เคลื่อนกำลังเพื่อบ้านชุดเดียว

เพื่อให้เป็นทางน้ำ ทำให้ถนนเสียหายจนทางราชการต้องบังคับให้กลับใช้ โดยไม่ยอมฟังเสียงเริงความเดือดร้อน จึงเพียงว่าในแผนที่ไม่มีการผังท่อระบายน้ำ ตั้งแต่นั้นมา ก็แห้งตลอด อาศัยแต่น้ำฝนอย่างเดียวนาส่วนใหญ่จึงกลายเป็นนาร้าง โดยชานานาบอกว่า ใครขึ้นลงนาอดตายแน่ๆ

อย่างไรก็ตามการที่ชาวนาส่วนใหญ่ 70-80% เป็นเพียงผู้เช่า ทำให้การทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมที่มีค่าจ้างเป็นรายได้ประจำโดยไม่ต้องเสียต่อภาวะความไม่แน่นอนของธรรมชาติก็คุณเมืองจะเป็นแรงจูงใจที่ทำให้คนรุ่นใหม่หันเข้ามารажทำงานในโรงงาน และก่อให้เกิดสังคมใหม่คือสังคมของผู้ใช้แรงงานในย่านอุตสาหกรรมที่มีรายได้ขึ้นอยู่กับแรงงาน แทนการผูกพันกับที่ดินดังเดิม ซึ่งเป็นโภนหน้าใหม่ของเขตธุรกิจที่จะมีความสืบเนื่องมาจนถึงสมัยปัจจุบัน ซึ่งในที่นี้จะยกตัวอย่างนิคมอุตสาหกรรมนวนครเป็นตัวอย่างพอสังเขป

นิคมอุตสาหกรรมนวนครเริ่มดำเนินการใน พ.ศ. 2515 โดยนายสว่าง จากรุศร เป็นเจ้าของที่ดินหลายพันไร่เป็นผู้ริเริ่ม โดยได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุน (BOI) โดยมีที่ดังของนิคมอยู่ที่หลักกิโลเมตรที่ 46 ถนนพหลโยธิน ตำบลคลองหนึ่ง อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี โดยทิศเหนืออยู่ใกล้กับสถาบันราชภัฏเพชรบุรีวิทยาลัยกรรณ์ และทิศใต้อยู่ใกล้มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ รังสิต และสถาบันเทคโนโลยีแห่งเอเชีย (AIA) ส่วนทิศตะวันออกอยู่ติดกับทางรถไฟสายเหนือและสายตะวันออกเฉียงเหนือ

นิคมอุตสาหกรรมนวนครดำเนินงานในรูปบริษัท ใช้ชื่อว่าบริษัท นวนคร จำกัด โดยครอบครัวจากรุศร และสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์เป็นผู้ถือหุ้น ต่อมาระยะห่างการคลังซื้อหุ้นจากสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ปัจจุบันบริษัท นวนคร จำกัด มีผู้ถือหุ้นคือกระทรวงการคลัง 53.36 เปอร์เซ็นต์ ครอบครัวจากรุศร 42.14 เปอร์เซ็นต์ และการเคหะแห่งชาติ 5.50 เปอร์เซ็นต์

การดำเนินงานของบริษัทนวนคร คือ การให้เช่าพื้นที่แก่ผู้ประกอบการอุตสาหกรรม โดยบริษัทนวนครจะเป็นผู้รับผิดชอบดูแลระบบสาธารณูปโภคโครงสร้างพื้นฐานภายในนิคมอุตสาหกรรมทั้งหมด ยกเว้นภายในโรงงานที่ให้ผู้ประกอบการอุตสาหกรรมเช่า ซึ่งผู้เช่าจะต้องจัดการกับภาคของขยะหรือสารเคมีที่เป็นผลมาจากการประกอบการ พื้นที่ของนิคมอุตสาหกรรมมีทั้งหมดประมาณ 6,000 ไร่ แบ่งพื้นที่ออกเป็นเขตต่าง ๆ ได้แก่ เขตอุตสาหกรรม เขตท่ออยู่อาศัย เขตการค้าและบ้านเทิง โดยมีรายละเอียดดังนี้

เขตอุตสาหกรรม

เขตอุตสาหกรรมในระยะแรก พ.ศ. 2515 กำหนดเขตอุตสาหกรรมเรียก ZONE I มีพื้นที่ 915 ไร่ แบ่งเป็นโรงงานต่าง ๆ จำนวน 92 โรงงาน มีคนงานประมาณ 25,700 คน ต่อมาในระยะที่ 2 พ.ศ. 2528 กำหนดเขตอุตสาหกรรม ZONE II มีพื้นที่ 1,530 ไร่ แบ่งเป็นโรงงานจำนวน 43 โรงงาน มีคนงานประมาณ 15,300 คน และในระยะที่ 3 พ.ศ. 2531 เขตอุตสาหกรรม ZONE III มีพื้นที่ 1,600 ไร่ แบ่งเป็นโรงงานจำนวน 45 โรงงาน มีคนงานประมาณ 12,850 คน รวมพื้นที่เขต

อุตสาหกรรมที่ได้รับการพัฒนาแล้วใน 3 ระยะท่ากับ 4,045 ไร่ มีโรงงาน 180 โรงงาน และคนงาน หั้งสั้นประมาณ 53,850 คน⁷⁷

เขตที่อยู่อาศัย

เขตนี้พื้นที่ประมาณ 800 ไร่ สร้างบ้านพักอาศัยสำหรับคนที่มีรายได้ปานกลางและสร้างทาวน์เฮาส์สำหรับคนที่มีรายได้น้อย บางส่วนของพื้นที่ในเขตที่อยู่อาศัยนี้เป็นบริษัทนานาชาติ ให้กับบริษัทอื่นเพื่อนำไปจัดสรรเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยประมาณ 3,000 หลังคาเรือน และนอกจากนั้นการเคหะแห่งชาติยังได้เข้ามาพัฒนาพื้นที่บางส่วนสร้างเป็นคอนโดมิเนียมจำนวน 756 ยูนิต สำหรับคนงานจากโรงงานต่าง ๆ ซึ่งประมาณว่า มีจำนวนผู้พักอาศัยอยู่ในเขตที่อยู่อาศัยของนานาชาติประมาณ 30,000 คน

จะเห็นได้ว่านิคมอุตสาหกรรมนวนครซึ่งเกิดขึ้นเพื่อตอบสนองต่อความเจริญเติบโตด้านอุตสาหกรรมได้ก่อให้เกิดชุมชนนานาชาติขึ้นบริเวณกิโลเมตร 46 ถนนพหลโยธิน อำเภอคลองหลวง ขึ้นเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่รังสิต จำนวนคนงานที่เปิดเผยได้กว่า 61,000 คน จาก 168 โรงงานจะต้องมาหาเลี้ยงชีพตามโรงงานในนิคม ทั้งนี้ยังไม่รวมแรงงานที่บางโรงงานไม่เปิดเผย และแรงงานอิสระอื่น ๆ ที่เคลื่อนไหวอยู่ในชุมชนนานาชาติ เช่น ตลาด ร้านค้า เป็นต้น รวมถึงคนที่อยู่อาศัยในหมู่บ้านจัดสรรในพื้นที่ของนิคมอุตสาหกรรมกว่า 3,000 หลังคาเรือน ซึ่งประมาณว่าในวันนี้ จะมีคนเข้ามาในนิคมอุตสาหกรรมไม่ต่ำกว่า 100,000 คน

จากจำนวนแรงงานจำนวนมากภายในนิคมอุตสาหกรรมนวนครนี้ และยังมีโรงงานอีกจำนวนไม่น้อยที่เกิดขึ้นในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมาของพื้นที่รังสิต โดยอยู่นอกพื้นที่นิคมอุตสาหกรรมนานาชาติ ทำให้เกิดคำถามขึ้นว่า โรงงานเหล่านี้นำแรงงานมาจากไหน ? แน่นอนว่าส่วนหนึ่งต้องเป็นคนในพื้นที่และอีกส่วนคงเป็นแรงงานอพยพหรือย้ายถิ่นมาจากการท่องเที่ยว แรงงานทั้ง 2 ส่วนนี้ ส่งผลต่อสังคมในพื้นที่รังสิตอย่างไรนั้นเป็นประเด็นที่มีความสำคัญและจะกล่าวถึงต่อไปข้างหน้า

3.2 การเติบโตของธุรกิจหมู่บ้านจัดสรร

ธุรกิจหมู่บ้านจัดสรรเริ่มเกิดขึ้นในสังคมไทยเมื่อประมาณ พ.ศ. 2510 และมีการขยายตัวเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ตลอดเวลา โดยมีทั้งช่วงเวลาที่อาจเรียกได้ว่า ยุคทอง ที่มีการเติบโตของธุรกิจกับยุคบนเข้าสับสบเปลี่ยนกันไป⁷⁸ ธุรกิจหมู่บ้านจัดสรรมีทิศทางการขยายตัวไปในทิศทางเดียว กับการขยายตัวของเมือง กล่าวคือ มีแนวโน้มการขยายตัวไปทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือและด้านเหนือของกรุงเทพมหานคร คือ อยู่ในพื้นที่เขตบางกะปิ บางเขน พระโขนง มีนบุรี และหนองจอก⁷⁹ อย่างไรก็ตามการขยายตัวในช่วงเวลาที่ผ่านมา ก็ยังจำกัดอยู่เฉพาะในเขตกรุงเทพมหานคร ยังมิได้ขยายออกมากถึงพื้นที่รังสิตมากนัก หมู่บ้านจัดสรรในพื้นที่รังสิตนั้นเพิ่งมีการขยายตัวเมื่อไม่กี่ปีที่ผ่านมา เพราะจากหลักฐานที่ปรากฏจนถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2524 ปรากฏในรายงาน หมู่บ้านจัดสรรของเอกชนในเขตจังหวัดปทุมธานีเพียง 4 หมู่บ้าน คือ หมู่บ้านนวนคร (ถนนพหล-

โดยใน กิโลเมตรที่ 46) หมู่บ้านสามพันเวศน์ (ถนนพหลโยธิน กิโลเมตรที่ 27) หมู่บ้านเคหะชุมชนสุนันห์ชัย (ถนนพหลโยธิน กิโลเมตรที่ 35) และหมู่บ้านริมทางถนนวงแหวนคร^{๘๐}

จะเห็นได้ว่า โครงการหมู่บ้านจัดสรรดังกล่าวในจังหวัดปทุมธานี ซึ่งถือเป็นพื้นที่รังสิตยังคงมีหมู่บ้านจัดสรรน้อยมาก และโครงการที่มีก็ตั้งอยู่เฉพาะถนนพหลโยธินซึ่งเป็นถนนหลักสายสำคัญ ยังไม่มีโครงการจัดสรรงบนถนนสายรองต่าง ๆ อย่างไรก็ตามงานศึกษาของกรมนักเศรษฐศาสตร์ธุรกิจแห่งประเทศไทยใน พ.ศ.2529 เรื่อง “ความขาดแคลนที่อยู่อาศัยในเขตเทศบาลของกทม. และปริมณฑล : ขนาดของบ้านฯ แนวทางแก้ไขและผลกระทบทางเศรษฐกิจ” ได้แสดงให้เห็นว่า ในช่วง พ.ศ.2518-2528 ได้เกิดความขาดแคลนที่อยู่อาศัยที่สะสมต่อเนื่องมาทุกปีในบริเวณกรุงเทพมหานคร และปริมณฑล พร้อมทั้งได้แสดงให้เห็นว่า แนวโน้มในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2528-2534 สภาพความขาดแคลนก็จะยังคงดำรงอยู่ ภาวะความขาดแคลนเช่นนี้ต่อมาเมื่อภาวะเศรษฐกิจของประเทศไทยดีขึ้นและธุรกิจอสังหาริมทรัพย์เข้าสู่ยุคทองอีกรอบในช่วง พ.ศ. 2531 ทำให้เกิดภาวะบูมสุดขีดของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ มีการซื้อขายและเก็บกำไราคาก่อต้น ราคามีความเคลื่อนไหวเพิ่มขึ้นตลอดเวลา ภาวะการบูมของธุรกิจที่ดินที่เกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. 2531 ทำให้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลมีราคาสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว และเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ธุรกิจบ้านจัดสรรเริ่มขยายตัวเข้ามาสู่พื้นที่รังสิต โดยเฉพาะถนนสายรองที่ตัดแยกจากถนนพหลโยธินในจังหวัดปทุมธานี เช่น ถนนลำลูกกา และถนนรังสิต-อุบลราชธานี ภาพของการขยายตัวของธุรกิจบ้านจัดสรรจากกรุงเทพฯ มาสู่รังสิต จะเห็นได้จากการคำให้สัมภาษณ์ของ นางสาวสุนีย์ เจริญ วงศ์ ภรรยา ของนายโภคิน เจริญวงศ์ ผู้บุกเบิกวังทองกรุ๊ป ซึ่งเป็นกลุ่มบริษัทธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ที่ประสบความสำเร็จทางธุรกิจในช่วงเวลาดังกล่าว ได้เล่าถึงหลักในการซื้อที่ดินเพื่อไว้ทำธุรกิจบ้านจัดสรรว่า

“....เขามาซื้อที่แทร้งสิต เขาเคยบอกว่าเขามองจากจุดถนน เมื่อก่อนเขามองเริ่มต้นจากสุขุมวิท เขาระบุว่าสุขุมวิทเมื่อก่อนนี้เจริญมากแล้วก็มีถนนเพชรบุรีตัดใหม่ พอเจริญเต็มที่ก็จะมาลาดพร้าว เขาก็มองเรื่อย ๆ มา ลาดพร้าวเมื่อก่อนนี้ยังเป็นทุ่งนาหมดเลย พอดันนตัด ความเจริญก็จะตามมา ก็ยังมาเรื่อย ๆ อย่างนี้ แล้วเขาก็บอกว่าอยู่มันจะต้องเป็นอย่างนี้ และเขาก็ไปซื้อที่ลำลูกกาอีกจากที่ดินเมื่อก่อนนี้ที่รังสิตไว้หนึ่งมันไม่แพงมาก เพราะเขารู้ว่าช่วงนั้นแล้วไม่ใช่ขยายตัวพรีบเลย เขามองออกว่าที่ดินแปลงใหญ่จะมีอนาคต”^{๘๑}

การเพิ่มขึ้นของราคาก่อต้นในช่วง พ.ศ. 2531 นั้น ทำให้ผู้ที่ซื้อที่ดินไว้ในราคาก่อต้นน้ำที่ดินนั้นมาจัดสรรเพื่อทำกำไรในเวลาต่อมาเป็นจำนวนมาก จะเห็นได้ว่าปัจจุบันเกิดโครงการบ้านจัดสรรจำนวนมากในพื้นที่รังสิต โดยส่วนใหญ่จะเป็นทาวน์เฮ้าส์ ซึ่งมีบ้านเดี่ยวและบ้านแฝด

บังasmagnak ตัวอย่างโครงการต่าง ๆ ที่ดำเนินการขายอยู่ในปัจจุบันสำรวจเมืองห้าม พ.ศ. 2537 ได้แก่ บ้านณัฐวีดี, กรีนการ์เด้นไฮม, จักรพรรดิ์การ์เด้น, แพรมาพรเพลส, รัตนยพฤกษ์รังสิต, รังสิตการ์เด้นชิตี้, หลักทรัพย์ธานี, กลางขอยวิลเลจ, พรร่มเย็นวิลล่า, อุ่ทองเพลส, รัตนชัยวิลล่า, ลดาวัลย์ลาภุณ, เลิศอุบล, สุวัล รังสิต, บุศรินทร์ รังสิต, บ้านธารินทร์ รังสิต, เปรมฤทธิ์พานหลวง เพส 3, บ้านเบญจบุรี, บ้านรังสิตยา คลอง 9, บ้านรังสิตยา คลอง 15, บ้านรังสิตยา คลอง 2, ศรีอรุณ การ์เด้นวิลล์, สาริน ปาร์ค รังสิต, บ้านฟ้ารังสิต, บ้านแสงอันนท์, บ้านเจริญลาก 4, บ้าน วางค์ศิริ, บ้านสุภาพร ฯลฯ⁸²

จากตัวอย่างโครงการ 28 โครงการบ้านนนรังสิต-องครักษ์และถนนลำลูกกา ที่เปิดขายในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2537 มีโครงการที่ระบุจำนวนยูนิตของโครงการ 25 โครงการมีจำนวนถึง 16,148 ยูนิต การเติบโตของชุมชนหมู่บ้านจัดสรรนี้ รองศาสตราจารย์ มนพ พงศ์ทัต ได้เคยให้สัมภาษณ์ ว่า

"...และอีกทางที่จะโดยคือรังสิตทางนวนายก แควนันบุนหมู่บ้านจัดสรรขนาดกลางค่อนข้างดี โครงการที่สุดในประเทศไทย เดี๋ยวมีเมืองนี้เป็น 200-300 หมู่บ้าน เมื่อทางด่วนลำลูกกาตัดผ่านก็จะทำให้ตั้งนั้นโตขึ้นอีกมาก...."⁸³

คำกล่าวที่ว่าอย่างพื้นที่นั้นเป็นพื้นที่หมู่บ้านจัดสรรที่โครงการที่สุดในประเทศไทยดูจะไม่เกินความเป็นจริง จากการวิเคราะห์ของกองบรรณาธิการฉบับพิเศษหนังสือพิมพ์ประชาชาติธุรกิจ ได้กล่าวถึงพื้นที่รังสิตว่า "ทำเลปุ่ม-รังสิตยอด" โดยกลุ่มผู้ลงทุนที่สำคัญในธุรกิจนี้บ้านจัดสรรต่างพากันเปิดโครงการในพื้นที่รังสิตเป็นจำนวนมากใน พ.ศ. 2537 ไม่ว่าจะเป็น บริษัท แอนด์ แอนด์ เฮ้าส์ จำกัด (มหาชน) บริษัท รังสิตยาอินเตอร์เนชันแนลกรุ๊ป จำกัด (มหาชน) รวมถึงกลุ่มบริษัทเอทีซี, บริษัท ทิพธิดา จำกัด, บริษัท พฤกษาเรียมแอสเทท, บริษัทสินปทุมธานีในเครือสินธานี, บริษัท พิวีดีเวลลอปเม้นท์ จำกัด เป็นต้น การที่กลุ่มผู้ประกอบการต่างพากันให้ความสนใจในพื้นที่รังสิตมากเป็นพิเศษนั้น นอกจากเงื่อนไขของผู้ประกอบการ เช่น ได้รือที่ดินราคาถูกเก็บไว้ในช่วง พ.ศ. 2531-2532 และที่ดินในกรุงเทพมหานครหาได้ยากมากยิ่งขึ้นแล้ว ในส่วนของผู้ซื้อก็มีปริมาณผู้ต้องการที่อยู่อาศัยมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะผู้ที่มีฐานะและรายได้ในระดับปานกลางจนถึงผู้มีรายได้น้อยที่ต้องการมีบ้านพักอาศัยของตนเอง

การเติบโตของธุรกิจนี้บ้านจัดสรรในปัจจุบันนี้ นอกจากเงื่อนไขของผู้ประกอบการและตลาดผู้ซื้อแล้ว เงื่อนไขอีกประการที่สำคัญคือความพร้อมของพื้นที่ด้านสาธารณูปโภค⁸⁴ ในที่นี้จะกล่าวถึงบริการถนนรังสิต-องครักษ์ ซึ่งเป็นถนนสายที่เกิดใหม่บ้านจัดสรรขึ้นมากที่สุดในปัจจุบัน และเป็นถนนที่เลียบข้างกับคลองรังสิต ซึ่งเป็นพื้นที่ศึกษาของงานวิจัยนี้

ถนนรังสิต-องครักษ์เป็นถนนที่มีศักยภาพที่จะพัฒนาในอนาคตสูง โดยเฉพาะความพร้อมของสาธารณูปโภคพื้นฐานที่มีความสำคัญกับสังคมเมือง คือ ถนนที่มีเครื่อข่ายที่สามารถเชื่อมต่อระหว่างถนนสายเหนือเข้าสู่ถนนสายตะวันออกได้ จากถนนวงแหวนรอบนอกที่จะตัดบริเวณคลองห้าและผ่านถนนล่าสุกกาเรื่อมถนนรามอินทราสุบ้างนา-ตราด ซึ่งจะทำให้ระบบการเดินทางและขนส่งจากพื้นที่ด้านทิศเหนือเข้าสู่ทิศตะวันออกได้อย่างสะดวก และยังมีถนนเชื่อมต่อ กับทิศตะวันตกของกรุงเทพฯ ได้ทางลาดหลุมแก้วโดยใช้ถนนวงแหวนรอบนอกสุพุทธมณฑล นอกจากนั้นยังมีถนนสายหลักเข้าสู่กรุงเทพฯ คือ ถนนพหลโยธิน ถนนวิภาวดีรังสิต และโครงการถนนต่างระดับตอนเมืองโอลด์เวิร์ฟ รวมทั้งไฮเวย์ที่กำลังก่อสร้างอีกด้วย

ไฟฟ้า ถนนรังสิต-องครักษ์จากล่างได้ว่ามีความพร้อมสมบูรณ์แล้ว เนื่องจากการไฟฟ้าส่วนภูมิภาคถึง 2 แห่งในการรับผิดชอบจ่ายกระแสไฟฟ้า คือ การไฟฟ้าส่วนภูมิภาครังสิต-องครักษ์และการไฟฟ้าส่วนภูมิภาคธัญบุรี และในอนาคตก็มีแผนที่จะเพิ่มกำลังการผลิตที่การไฟฟ้าส่วนภูมิภาครังสิต-องครักษ์

ประชา เรื่องของน้ำเป็นเรื่องที่พื้นที่รัฐบาลและสหภาพปัญหาอยู่มากในปัจจุบัน ทั้งนี้ เพราะปริมาณการผลิตไม่เพียงพอต่อปริมาณความต้องการใช้น้ำ บนถนนรังสิต-ธงครั้งช่วงที่การประปาอ้างเข้าไปในถึง (พ.ศ. 2537) ก่อตัวคือในช่วงคลองหนึ่งถึงคลองสีจะมีน้ำประปาให้แล้วอยู่ในความรับผิดชอบของการประปาสำนักงานอัญชลี สรวนบริเวณดังต่อไปนี้ คลองห้าไปจนถึงคลองสีบลสีจะต้องขาดป้อนบาดาลสำรองน้ำให้ไว้ในโครงการนี้มีบ้านจัดสรรฯ ก่อตัวการประปาจะขยายการบริการไปถึงเขตดังกล่าว อย่างไรก็ตามการประปาส่วนภูมิภาคได้วางแผนแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำประปาที่เกิดขึ้น โดยจะใช้งบประมาณกว่า 400 ล้านบาท เพื่อร่องรับสถานการณ์การขาดแคลนน้ำประปานะจะในระยะเวลา 10 ปีที่ผ่านมา และจะป้อนบาดาลเพิ่มอีก 14 แห่ง ตลอดจนขยายท่อเม่นส่งน้ำจากรังสิตไปบางกะดี และจากอัญชลีไปลำลูกกาใน พ.ศ. 2538 นอกจากนั้นยังมีโครงการให้เอกสารเข้าลงทุนผลิตน้ำประปานะจะรังสิตและปทุมธานี ในมูลค่าโครงการจะกว่า 3,000-4,000 ล้านบาท ดังนั้นในอนาคตปัญหาน้ำประปาที่เกิดขึ้นคงจะสามารถแก้ไขได้

โทรศัพท์ ในบริเวณถนนรังสิต-องครักษ์นี้องค์การโทรศัพท์แห่งประเทศไทยได้เปิดให้บริการในพื้นที่นี้ไปแล้วกว่า 80 เบอร์เร็นต์ คือ บริเวณคลองสามดึงคลองสามอยู่ในความรับผิดชอบของชุมสายรุ้งชุมสายรังสิต-องครักษ์ บริเวณคลองสามดึงคลองแปรอยู่ในความรับผิดชอบของชุมสายรุ้งบูรีและบริเวณคลองแปรดึงคลองลิบสื่ออยู่ในความรับผิดชอบของชุมสายสนั่นรักษ์ ทั้ง 3 ชุมสายนี้ได้ให้บริการไปแล้วกว่า 7,800 เลขหมาย จากความพร้อมในสาธารณูปโภคพื้นฐานเช่นนี้ทำให้ผู้ประกอบธุรกิจหนาแน่นจัดสรรจ์จำนวนมากต่างพากันมาลงทุนในพื้นที่รังสิต และอนาคตข้างหน้าเมื่อโครงการเหล่านี้แล้วเสร็จสมบูรณ์ มีคนเข้ามาพักอาศัยจะทำให้เกิดชุมชนย่อย ๆ ตามคลองต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก จะเกิดตลาด แหล่งบ้านเทิง ที่ดินที่เคยเป็นผืนนาในอดีตจะเปลี่ยนสภาพกลายเป็นเมือง ซึ่งไม่ต่างไปจากตลาดพร้าว บางกะปิ ที่เคยเป็นชานมีองในอดีตที่ปัจจุบันได้กลับสภาพเป็นเมืองไปเรียบร้อยแล้ว

3.3 ปัญหาที่ดิน : กรณีวัดพาระธรรมกายกับชawnna

จากที่กล่าวมาข้างต้นถึงการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมที่จากเดิมเคยผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้ามาสู่การผลิตเพื่อการส่งออก และความต้องการที่อยู่อาศัยที่มีปริมาณความต้องการมากขึ้นนี้ได้ส่งผลกระทบต่อการผลิตในภาคเกษตรกรรมอย่างมาก โดยเฉพาะเรื่องการลดลงของพื้นที่เกษตรกรรมในกรุงเทพมหานครและจังหวัดใกล้เคียง จะพบว่าในช่วง พ.ศ.2523-2531 เกือบทุกจังหวัดในบริเวณศูนย์กลางของประเทศไทย มีแนวโน้มการใช้พื้นที่เพื่อทำเกษตรกรรมลดลงอย่างมากในระยะเวลา 8 ปีดังกล่าว จังหวัดที่มีพื้นที่การเกษตรลดลงมากที่สุด คือ กรุงเทพมหานคร ลดลงจากเดิมประมาณ 131,076 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 25.9 ของยอดรวมการเปลี่ยนแปลงพื้นที่เกษตรทั้งหมด รองลงมาคือ จังหวัดนนทบุรี ลดลงจากเดิมประมาณ 129,830 ไร่ (ร้อยละ 25.7) จังหวัดปทุมธานี ลดลงจากเดิมประมาณ 95,145 ไร่ (ร้อยละ 18.8) จังหวัดสมุทรสาครลดลงจากเดิมประมาณ 67,299 ไร่ (ร้อยละ 13.3) และจังหวัดสมุทรปราการ ลดลงจากเดิมประมาณ 8,267 ไร่ (ร้อยละ 1.6)⁸⁵

การลดลงของพื้นที่เกษตรกรรมดังกล่าว จะเห็นว่ากรุงเทพมหานครเป็นจังหวัดที่มีพื้นที่ทำการเกษตรลดลงมากที่สุด ทั้งนี้เพ赖การเติบโตของภาคธุรกิจขึ้น ๆ ไม่ว่าจะเป็นภาคอุตสาหกรรมหรือภาคบริการที่ต้องการพื้นที่ในการประกอบการมากขึ้น รวมถึงปริมาณความต้องการที่อยู่อาศัยที่เกิดความขาดแคลนในเขตกรุงเทพมหานคร เนื่องไปต่าง ๆ เหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อพื้นที่เกษตรกรรมของจังหวัดปทุมธานีด้วยเช่นกัน จะเห็นได้จากการเกษตรดังเดิมของจังหวัดคือการทำนาในช่วงต้นทศวรรษ 2520 เนื้อที่เพาะปลูกข้าวจะอยู่ประมาณ 590,000 ไร่ แต่ใน พ.ศ. 2531 จากรายงานการสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร เนื้อที่เพาะปลูกข้าวของจังหวัดปทุมธานีลดลงเหลือ 391,884 ไร่ ซึ่งเป็นตัวเลขที่ลดลงมากในระยะเวลา 10 ปี ดังตารางที่ 8

ตารางที่ 8
เนื้อที่เพาะปลูกข้าวจังหวัดปทุมธานี (ไร่)

ปี พ.ศ.	เนื้อที่เพาะปลูกข้าว (ไร่)
2506	692,102
2507	676,616
2508	788,595
2509	802,983
2512	792,951
2513	786,899
2514	775,760
2515	742,801
2516	685,978
2517	688,297
2518	685,776
2519	624,714
2520	599,105
2521	599,212
2522	597,478
2523	561,608
2524	590,988
2525	581,491
2531	391,884

ที่มา ตัวเลข พ.ศ. 2506-2525 ได้จาก สมุดรายงานสถิติจังหวัด : ปทุมธานี
ส่วนพ.ศ.2531 ได้จาก การสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร 2531

พื้นที่การทำนาที่ลดลงกว่าหนึ่งแสนห้าหมื่นไร่ ถึงแม้ว่าจะมีการปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ ทดแทน เช่น พืชไร่ พืชผัก พืชยืนต้น โดยเมื่อรวมพื้นที่การปลูกพืชเหล่านี้เข้าด้วยกันใน พ.ศ. 2531 ก็มีพื้นที่เพียง 100,492 ไร่เท่านั้น โดยพืชเศรษฐกิจที่มีปริมาณพื้นที่เพิ่มมาก คือ ส้ม เยี่ยวหวาน มีพื้นที่ถึง 69,101 ไร่^{๘๖} ส่วนพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ นั้นไม่เปลี่ยนแปลงมากนักในเชิงปริมาณ ดังนั้นจะเห็นว่าพื้นที่ทำนาที่ลดลงไปกว่าหนึ่งแสนห้าหมื่นไร่นั้น ส่วนหนึ่งถูกเปลี่ยนมาปลูกพืชเศรษฐกิจ แต่พื้นที่นาอิกส่วนนั้นย่อมต้องถูกเปลี่ยนสภาพการใช้ที่ดินไปเพื่อภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการ หรืออื่น ๆ เช่น ที่อยู่อาศัย เป็นต้น

การเปลี่ยนลักษณะการใช้ที่ดินทางการเกษตร ไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนที่นามาเป็นพืชเศรษฐกิจหรือการเปลี่ยนจากที่นามาเป็นพื้นที่ประกอบการอุตสาหกรรม หรือธุรกิจอื่น ๆ เช่น บ้านจัดสรร สวนเกษตร การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ย่อมต้องส่งผลกระทบต่อครอบครัวของเกษตรกรที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ บางส่วนสามารถปรับตัวรับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้ บางส่วนอาจเกิดปัญหาในการดำรงชีวิต สัดส่วนหรือผลกระทบต่อครอบครัวเกษตรกรเหล่านี้มีมากน้อยเพียงใดคงต้องพิจารณาจากลักษณะการถือครองที่ดินในพื้นที่เป็นสำคัญ

ลักษณะการถือครองที่ดินทางการเกษตรในจังหวัดปทุมธานีนั้น ส่วนใหญ่ผู้ถือครองจะอยู่ในฐานะผู้เช่ามากกว่าที่จะเป็นเจ้าของ ดังจะเห็นได้จากตัวเลขลักษณะการถือครองที่ดินทางการเกษตรจังหวัดปทุมธานีในตารางที่ 9

ตารางที่ 9

ลักษณะการถือครองที่ดินทางการเกษตร พ.ศ.2514-2531

พ.ศ.	เนื้อที่ถือครองทั้งสิ้น	เป็นเจ้าของ	เช่า	อื่น ๆ
2514	804,675	330,197	473,493	985
2520	892,184	148,378	741,394	2,412
2521	750,931	256,386	492,817	1,728
2531	524,995	241,209	272,232	11,554

ที่มา: พ.ศ. 2514 จาก สมุดรายงานสถิติจังหวัด : ปทุมธานี พ.ศ. 2517

พ.ศ. 2520 จาก สมุดรายงานสถิติจังหวัด : ปทุมธานี พ.ศ. 2522

พ.ศ. 2521 จาก สมุดรายงานสถิติจังหวัด : ปทุมธานี พ.ศ. 2525

พ.ศ. 2531 จาก การสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ. 2531

จะเห็นได้ว่าถึงแม้ว่าตัวเลขที่รวมมาได้จะมาจากแหล่งที่ต่างกันบ้าง แต่จะพบว่า ลักษณะการถือครองที่ดินทางการเกษตรในจังหวัดนี้ เกินกว่าครึ่งจะเป็นผู้เช่าที่ดินเพื่อทำการเกษตร ซึ่งการเช่าที่ดินทำกินเช่นนี้ดำเนินมานานจนอาจกล่าวได้ว่าดำเนินมาควบคู่กับพื้นที่รังสิต บุคคลที่เช่าได้อาศัยที่ดินที่เช่าทำกินมาตั้งแต่บรรพบุรุษ แต่ในปัจจุบันท่ามกลางเงื่อนไขการขยายตัวของเมืองจากกรุงเทพฯ สูงขึ้น ความต้องการที่อยู่อาศัยของคนในกรุงเทพฯ ผนวกกับการเติบโตของโรงงานอุตสาหกรรมและธุรกิจอื่น ๆ ทำให้ราคาที่ดินมีราคาสูงขึ้นมาก เจ้าของที่ดินหลายรายขายที่ดินที่เคยให้เช่าให้กับนักธุรกิจที่จะมาลงทุนในพื้นที่ ทำให้ผู้เช่าที่ดินต้องประสบปัญหาในการดำรงชีวิต ประเด็นนี้เป็นเรื่องที่ควรให้ความสนใจ จากตัวเลขที่ปรากฏในการสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ. 2531 พบว่าผู้เช่าที่ดินเพื่อทำการเกษตรในจังหวัดปทุมธานี

นั้น มีจำนวนถึง 9,096 ราย และในเงื่อนไขปัจจุบันค่าเช่าที่เจ้าของที่ดินได้รับนั้นเป็นจำนวนเงินที่ไม่มากนัก หากเปรียบเทียบกับจำนวนเงินที่ได้จากการขายที่ดินแล้วน่าเงินฝากรณาการเพื่อรับผลตอบแทนเป็นดอกเบี้ย ทำให้น่าคิดว่าหากเกิดกรณีเช่นนี้ขึ้นจะส่งผลกระทบอย่างไรต่อครอบครัวของผู้เช่าที่ดินจำนวนกว่า 9,000 ราย สิ่งที่จะเกิดขึ้นอย่างแน่นอน คือ ความขัดแย้งเรื่องที่ดิน ในที่นี้จะอยู่กรณีตัวอย่างความขัดแย้งระหว่างชาวนากับเจ้าของที่ดินที่ปรากฏขึ้นในกรณีที่ดินของมุสลิมชี้วัดพระธรรมกาย

ปัญหาความขัดแย้งเรื่องที่ดินระหว่างมุสลิมชี้วัดพระธรรมกายกับชาวนา นั้น เกิดขึ้นเมื่อ มุสลิมชี้วัดพระธรรมกายซื้อที่ดินจากกองมรดกตระกูลสนิทวงศ์ประมาณเกือบ 2,000 ไร่ ในปี พ.ศ. 2528 ที่ดินดังกล่าว ก่อนหน้านี้ได้ให้เกษตรกรเช่าทำนา เมื่อมีการตกลงซื้อขายแล้วทำให้ชาวนา ส่วนใหญ่ที่เคยทำการเกษตรในพื้นที่ประสบปัญหาไม่มีที่ดินทำกิน เพราะถูกทางมุสลิมชี้วัดพระธรรมกายที่ เป็นเจ้าของที่ดินพยายามให้ชาวนาออกจากพื้นที่ ปัญหาดังกล่าวเป็นปัญหาที่รัฐต้องเข้ามาแก้ไข ประนีประนอม และทางมุสลิมชี้วัดพระธรรมกายต้องจ่ายเงินทดแทนการเลิกเช่านา หรือค่ารื้อถอน ใน อัตรา 200,000 บาทต่อพื้นที่ 30 ไร่ ค่าชดเชยจำนวนดังกล่าวสามารถลดความขัดแย้งได้ในระดับ หนึ่ง บางคนที่สามารถหาที่อยู่อาศัยและที่ทำกินแห่งใหม่ได้ก็ยอมออกจากที่อยู่เดิม บางคนที่ สามารถสร้างความสมัพน์กับวัดธรรมกายได้ ก็สามารถแสวงหาทางออกในการดำรงชีวิตให้กับ ตัวเองได้ โดยการเข้าเป็นแรงงานรับจ้างปลูกต้นไม้ให้กับวัด สำหรับบางคนที่ไม่มีที่ไปยังคงไม่ ยอมตกลงได้ ๆ กับมุสลิมชี้วัดธรรมกาย

ความขัดแย้งยังดำเนินอยู่จนถึง พ.ศ. 2531 ได้มีการเรียกร้องต่อรัฐบาลจากชาวนาในพื้นที่ ถึงปัญหาที่ดินทำกิน ถึงขนาดชาวนาประท้วงด้วยการจะกระโดดตีกันฆ่าตัวตาย ข้อเรียกร้องของ ชาวนาได้รับการสนับสนุนจากกรรฐ์ที่จะเข้ามาช่วยเหลือ ทำให้การประท้วงดังกล่าวสงบลงอีกรั้ง

แต่ในปีเดียวกันนั้นเองได้เกิดการประทักษิณขึ้นระหว่างชาวนากับคนของมุสลิมชี้วัดธรรมกาย ในวันที่ 9 กรกฎาคม ทั้งนี้เพราะชาวนาซึ่งลงมือโกรไนในบริเวณที่ดินของมุสลิมชี้วัดเพื่อเตรียมทำนา ในฤดูเพาะปลูก ทางมุสลิมชี้วัดเป็นเจ้าของที่ดินจึงพยายามแก้ปัญหาโดยจะปลูกพืชลงในที่ดินที่ ชาวนาได้ไก่ไว้แล้ว จึงส่งคนของวัดประมาณ 100 คน พร้อมรถแทรกเตอร์ รถบุ๊คพร้อมอุปกรณ์การทำสวน ทำไร่ เช่น ขอบ เสียง พลั่วต่าง ๆ เพื่อเข้าปลูกต้นกล้วยในที่นาจำนวน 5 ไร่ที่ชาวนาได้ พื้นที่เอาไว้ เมื่อชาวนาซึ่งโกรไนอยู่ก็มุ่นหนั่นของที่นาเห็นคนงานของวัดที่จะมาปลูกกล้วยจึงพา กันมารุมตัวและหาอุปกรณ์ทำงาน ทำไร่ และมีด เข้ามาหากลุ่มคนจากมุสลิมชี้วัดธรรมกายซึ่งกำลัง กระชาญเสียงของทางไมโครโฟนว่า ที่ดินแห่งนี้เป็นของศาสนานุกูล ไม่ใช่ของใครคนใดคนหนึ่งจะ เอาเป็นเจ้าของ พร้อมกันนั้นได้ร้องเพลงยั่วยุ ทำให้กลุ่มของชาวนาเกิดความไม่พอใจจึงเคลื่อน ขบวนมาประจันหน้ากับคนของวัดธรรมกายและเกิดการประทักษิณโดยมีอุปกรณ์การทำทำไร่ เป็นอาวุธ มีผู้ได้รับบาดเจ็บประมาณ 10 คน ซึ่งชาวนากลุ่มดังกล่าวทั้งหมดมุสลิมชี้วัดธรรมกาย ได้กล่าวถึงว่าเป็นกลุ่มที่มีปัญหาปฏิเสธการจ่ายเงินทดแทน

จากตัวอย่างกรณีความขัดแย้งดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่ามีเกษตรกรบางส่วนไม่มีทางออกในการดำเนินชีวิต กล่าวคือ เมื่อถูกไล่ออกจากที่ดินทำกินก็ไม่สามารถจะแสวงหาทางไป ไม่ว่าจะเป็นด้านที่อยู่อาศัยหรือการทำมาหากินเลี้ยงชีพ ดังนั้นการบุกรุกที่ดินของมูลนิธิธรรมกายจึงเกิดขึ้น และเป็นปัญหาที่ด้านความอยุ่หลายไป ปัญหาที่ดินทำกินที่เกิดขึ้นนี้คาดว่าในอนาคตจะเกิดขึ้นอีก อย่างแน่นอน ทั้งนี้ เพราะปัจจุบันที่ดินทำกินส่วนใหญ่ยังเป็นที่เช่า และด้วยสภาวะของเศรษฐกิจ และการเติบโตของเมืองในปัจจุบันทำให้เกิดความต้องการที่ดินในบริเวณนี้มากขึ้น ราคาที่ดินในบริเวณนี้ที่สูงขึ้นนั้นเมื่อเปรียบเทียบกับค่าเช่าแล้วเป็นจำนวนที่เจ้าของที่อยู่ในฐานะที่อาจกล่าวได้ว่าไม่คุ้มทุน ดังนั้นโอกาสที่เจ้าของที่ดินจะขายที่ดินจึงมีความเป็นไปได้สูงมาก

สภาวะของชawn ในปัจจุบัน ที่ตกอยู่ในฐานะไม่มีทางเลือกในด้านที่อยู่อาศัยและการประกอบอาชีพ โดยเฉพาะเรื่องที่อยู่อาศัยจะเป็นเรื่องสำคัญกว่า จะเห็นได้จากคำบอกเล่าของศาสตราจารย์ ม.ร.ว. แม่งน้อย ศักดิ์ศรี ซึ่งเป็นผู้ดูแลที่ดินจำนวนหนึ่งที่ได้ให้ชawn เช่าทำนา บริเวณคลองสิบได้เล่าไว้ว่าลูกน้าได้ขอร้องไม่ให้ขายที่นา จะเรียกค่าเช่าสูงขึ้นชawn ก็จะยอมขออย่างเดียวอย่าขายที่นาเพราไม่รู้ว่าจะไปอยู่ที่ไหน⁸⁷

สภาวะเช่นนี้สันนิษฐานว่า อาจจะเกิดกับชawn จำนวนมากในอนาคตทั้งนี้เพราชawn ในบริเวณนี้เป็นชawn ที่เช่าทำกินมาตั้งแต่รุ่นบรรพบุรุษ ประกอบกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจในอดีตทำให้อาชีพทำนาไม่สามารถสร้างรายได้ให้เพียงพอที่จะส่งลูกหลานเรียนหนังสือให้สูงขึ้น ดังนั้นครอบครัวของชawn ส่วนมากจึงมีระดับการศึกษาเพียงการศึกษาภาคบังคับและไม่สามารถเลื่อนฐานะของตนเองให้สูงขึ้นได้มากนัก ยังคงประกอบอาชีพทำนา ถึงแม้ว่าในปัจจุบันอาชีพทำนาในพื้นที่รังสิตนี้จะสามารถให้ผลตอบแทนที่เพียงพอในการดำเนินชีวิตเพราสามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง แต่ลูกหลานของครอบครัวชawn ก็ยังคงมีระดับการศึกษาที่ไม่สูงนัก มีครอบครัวน้อยรายที่จะสามารถส่งลูกหลานเข้าศึกษาในระดับอนุปริญญาหรือสูงกว่า สาหงานที่สูงกว่า สาหงานในปัจจุบันชawn จะจบเพียงการศึกษาภาคบังคับและทำนา ปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ หรือทางเลือกที่ดีที่สุดก็คือเป็นแรงงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นในรังสิตหรือพื้นที่ใกล้เคียง ซึ่งหากไม่ประสบกับปัญหาที่ดินทำกินและที่พักอาศัยของครอบครัวก็คงจะไม่เกิดปัญหาในการดำรงชีวิต แต่หากเกิดปัญหาที่ดินขึ้น แน่นอนว่าอาจเป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะทำให้เกิดปัญหาสังคมอื่น ๆ ตามมาอีกมากมายดังแต่ปัญหาบุกรุกที่ดิน ปัญหาชุมชนและความถึงปัญหาอาชญากรรม เป็นต้น ดังนั้นปัญหาที่ดินทำกินในพื้นที่รังสิตที่มีแนวโน้มว่าจะเกิดขึ้นอย่างแน่นอนในอนาคตจึงจำเป็นที่ทุกฝ่ายจะต้องเตรียมการต่าง ๆ ที่จะรองรับปัญหาดังกล่าว

4. สภาวะการดำรงอยู่และความเปลี่ยนแปลงของรังสิต

รังสิต ในอดีตจากที่ดินนาดใหญ่ที่เป็นท้องทุ่งและป่า แปรสภาพสู่สีเขียวข้าวอันเขียวชุ่มที่เป็นพื้นที่อันเป็นแหล่งผลิตสินค้าเกษตร ช่วยผลักดันให้ระบบเศรษฐกิจของไทยขยายตัว

เรื่อยมาพร้อมกับการเกิดชุมชนในบริเวณรังสิตขึ้นหลายชุมชน จนเข้าสู่ยุคที่อุดตันกรรมเข้ามีบทบาทในการพัฒนาเศรษฐกิจ รังสิตก็ยังคงเป็นพื้นที่หลักพื้นที่หนึ่งในการผลิตสินค้าอุดตันกรรมเพื่อสนองความต้องการของสังคม จะเห็นได้ว่า รังสิตมีบทบาทในการเป็นผู้ให้ทางเศรษฐกิจมาตลอดระยะเวลาหนึ่งร้อยปีที่ผ่านมา

ความสัมพันธ์ของคนที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับรังสิตนั้น ส่วนหนึ่งปฏิเสธไม่ได้ว่า เข้าไปสร้างรังสิตเพื่อผลประโยชน์ในการดำเนินชีพ บางคน บางกลุ่มเข้าสู่รังสิตในระยะเวลาสั้น บางคนอยู่ในรังสิตมาตั้งแต่เกิด ผู้คนเหล่านี้ล้วนมีส่วนในการกระทำให้รังสิตเป็นอย่างที่เห็นในปัจจุบัน

ในยุคอุดตันกรรมเพื่อฟุ้และการเติบโตของความเป็นเมืองในรังสิต ทำให้ปัจจุบันรังสิตกำลังจะกลายหรือถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกรุงเทพฯ และพื้นที่ใกล้เคียง คนที่อยู่อาศัยในรังสิตอาจมานั่งทำงานบนถนนสีลม หรือลูกขวานจากขึ้นรถรับส่งของโรงงานไปทำงานที่อยุธยา หรือนครนายก สิ่งเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นกับคนในรังสิต รังสิตปัจจุบันจึงเริ่มจะมีหน้าที่เพียงด้านหนึ่งของชีวิตผู้คน คือ เป็นเพียงที่อยู่อาศัยและออกไปทำงานนอกพื้นที่รังสิต หรือเป็นคนนอกพื้นที่รังสิตแต่เข้ามาทำงานในรังสิต สร้างความตึงกล้าวไม่ต่างไปจากสังคมเมืองทั่วไป รังสิตปัจจุบันออกจากการประกอบไปด้วยโรงงานอุดตันกรรมประมาณ 1,000 โรงงานที่จะส่งผลกระทบต่อลักษณะทางกายภาพและชีวภาพของพื้นที่ ขยายและสารเคมีที่เกิดจากโรงงานต่าง ๆ จำนวนมากที่จะต้องมีระบบการจัดการที่มีประสิทธิภาพและรัดกุม ความเป็นเมืองที่เกิดขึ้น เพราะเป็นแหล่งงาน รวมถึงเป็นที่พักอาศัยของคนที่ย้ายถิ่นจากกรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียง จึงทำให้รังสิตเป็นชุมชนที่ใหญ่มาก

นักธุรกิจที่มองการณ์ไกลเห็นว่าพื้นที่นี้จะเป็นแหล่งผู้เชื่อถือจำนวนมหาศาล จึงได้พากันมาลงทุนในรังสิต จะเห็นได้ว่าปัจจุบันรังสิตมีห้างสรรพสินค้าจำนวนมากตั้งแต่พิวเจอร์ปาร์ค รังสิตที่จะรวมเอาเซ็นทรัลและโลบินสันเข้าไว้ในพื้นที่ รวมถึงเยาหยัน แมคโคร เมอร์คิ่งส์ SAVE-ONE เซียร์สตรีท ศรีมาร์เก็ต ดีปี แหล่งรวมสินค้าทางการเกษตรขนาดใหญ่ เช่น ตลาดสีมุนเมือง เป็นต้น การเติบโตของเมืองเช่นนี้จะทำให้ลักษณะการใช้ที่ดินค่อยๆ เปลี่ยนจากใช้ประโยชน์ทางการเกษตรมาเป็นใช้เป็นที่อยู่อาศัยและประกอบการทางเศรษฐกิจต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นอุดตันกรรม และการบริการต่าง ๆ ลักษณะการครอบครองที่ดินจะมีการเปลี่ยนรูปแบบ ที่ดินจะถูกทำให้มีขนาดเล็กลงและมีผู้ครอบครองมากขึ้น การเช่าที่ดินเพื่อการเกษตรจะลดน้อยลง ผู้คนที่เคยผูกพันกับที่ดินในลักษณะการเช่าเพื่อเป็นที่อยู่อาศัยและทำการเกษตรเลี้ยงชีพจะประสบปัญหาที่ดินอันเนื่องมาจากการขยายที่ดิน คนกลุ่มนี้จะได้รับผลกระทบค่อนข้างมากจากการเจริญเป็นเมืองของรังสิต และหากรัฐบาลตัดขาดจากน้ำวิ่งงานต่าง ๆ ขาดการวางแผนที่ดีในการเตรียมรับกับปัญหาที่ดินที่จะเกิดขึ้นในพื้นที่รังสิตแล้ว อีกไม่นานรังสิตจะเกิดชุมชนที่มีลักษณะเป็นชุมชนแออัดขึ้นมาและปัญหาอื่น ๆ จะตามมาอีกมากมาย ทั้งนี้เพราะคนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่จัดได้ว่าเป็นผู้มีรายได้น้อย มีความเครียดซึ่งกับสังคมชนบทหรือสังคมเกษตร การเติบโตของเมืองที่เกิดขึ้นอย่าง

ขาดเริ่ว พร้อมกับการใหม่ແພ່ເລື້ອກທີບຣິກຳນີຍມອ່າງແພ່ວ່າລາຍຂອງບຣດາຫ້າງສຽບສິນຄ້າໃນພື້ນທີ ອາຈະເປັນຫວັນໃຫ້ເກີດປັນຫາທາງສັງຄົມເຊື່ອໄດ້

ໃນຂະໜາດທີ່ຄົນກຸ່ມໜຶ່ງເຊິ່ງຜູກພັນກັບພື້ນທີ່ຮັງສີຕາມເປັນເວລາຍາວານມີແນວໃນໜຳວ່າຈະປະສົບກັບປັນຫາການດໍາເນີນສືວີຕ ນາກທັນມາມອງດູຄົນຮຸນໃໝ່ທີ່ຈະເຂົ້າມາສູ່ພື້ນທີ່ຮັງສີຕແລ້ວສ່ວນໃນຖ່ຽນຈະເປັນກຸ່ມທີ່ຈະເຂົ້າສູ່ຮັງສີໃນສູ່ານະຜູ້ພັກອາສີຍຕາມໜຸ່ມບ້ານຈັດສຽງ ຮຶ່ງປະມານວ່າມີຈຳນວນ 400 ແ່າໆ ຄົນກຸ່ມນີ້ຈະມີໂຄກສິນການປັບຕົວມາກົກວ່າກຸ່ມເກະຊົງຕຣກຣີໃນຮັງສີຕເດີມ ທັນນີ້ສາເຫຼຸດສຳຄັນນ່າຈະມາຈາກຮະດັບການສຶກໜາທີ່ສູງກວ່າ ທຳໄໝມີໂຄກສເລືອກໃນການທຳງານໄດ້ມາກກວ່າ ໃນຂະໜາດທີ່ກຸ່ມເກະຊົງຕຣກຣີດັ່ງເດີມນັ້ນມີທາຍາຫນ້ອຍຮາຍທີ່ຈະມີຮະດັບການສຶກໜາທີ່ສູງພອ ດັກກັ້ງ 2 ກຸ່ມນີ້ຈະຕ້ອງອາສີຍຢູ່ໃນຖຸມໜັນຫຼືສັງຄົມເດີຍກັນແລ້ວຮັກນິການທີ່ກຸ່ມທີ່ສູງພອ ດັກກັ້ງ 2 ກຸ່ມນີ້ຈະຕ້ອງອາສີຍຢູ່ໃນຮັງສີຕຈະເປັນສັງຄົມເມືອງທີ່ນ້າອຸ່ນຫຼືນ້າເສດຖາໃຈຄົງຕ້ອງເຂົ້າອຸ່ນຫຼືກັບຄົນໃນຮັງສີຕ ຕລອດດຶງນີ້ຍີບາຍແລ້ວການຈັດກາຮ່າງຂອງໜ່າຍງານທັນກາຮຽນແລ້ວເກົខນທີ່ຈະມີສ່ວນຕ່ອກກາຮ່າມນາໃນມິດຕ່າງໆ

ເຫັນອອຽດ

1. ບຣັດເລຍ, ດີປີ ອັກຊະກິດໜານສັຫິພ ກຸງເທິພຍ : ຄຣຸສກາ 2514 ນ້ຳ 294.
2. ແພງຄົສ, ລູເຊີຍນ ເຈັນ ຂ້າວກັນມນຸ່ຍ...ນິເວລວິທາທາງການເກະຊົງຕຣກຣີໃນເອເຊີຍອາຄເນຍ ແປລ ໂດຍນຸ່ຍຈາກ ອີທີຈິຈະຈັດ ສໍານັກພິມພົມຫາວິທາລີຍຮຽມສາສົກຮ່ວມກັບໂຄງການດໍາກຳສັງຄົມສາສົກຮ່ວມນຸ່ຍສາສົກຮ່ວມ 2527. ນ້ຳ 111.
3. ບຣັດເລຍ, ດີປີ ອັກຊະກິດໜານສັຫິພ. ນ້ຳ 260, 616.
4. ບຣັດເລຍ, ດີປີ ບາງກອກກີໂຄຣໂຄຣ ພິມພ້າໃນການພະຈາກທານເພີ້ງສັນພາຍສົມໝາຍ ຖຸນຕະກຸດ ປ.ຈ., ມ.ປ.ຊ., ມ.ວ.ມ. ອມຣິນທົກພົວັນດີ 2538. ນ້ຳ 68.
5. ບຣັດເລຍ, ດີປີ ອັກຊະກິດໜານສັຫິພ : ນ້ຳ 334, 360.
6. ອນຸມານຮາຊອນ, ພຣະຍາ ການສຶກໜາເຮືອງປະເທດໄທສົມມັກກ່ອນ ຄລັງວິທາ 2515. ນ້ຳ 307.
7. ປະກັບສົກຮ່ວມ ຜົດງ້າວິທີ ຄຸນແມ່ຂອງເກາ ພິມພົມໃນການພາປາປັນກິຈຄພນມ່ອມໍລວງພື້ນສົນທວງສ ໃນ ວັດສັງເວຊວິສຍາຮານ 2520 ນ້ຳ 52-53.
8. ພຣະວຽກສ ເຊື້ອພຣະອອງສ ເຈົ້າສາຍສົນທວງສ ກວດເປັນພຣະໂອຣສໃນພຣະເຈົ້າບຣມວົງສ ເຊື້ອ ກຣມໍລວງວິທາຮັກສາ ເຊື້ອພຣະອອງສ ເຈົ້າສາຍນວມ ໃນພຣະບາທສມເຕົ້າພຣະພຸກອເລີຄນໍລ້ານກາລີຍ ກວດໄດ້ຮັບກາຮັດປາປານພຣະຍຸເປັນພຣະອອງເຈົ້າວຽກສ ເຊື້ອໃນປີ ພ.ສ.2415 ແລະ ໂປຣດໃນປີ 2416 ເກົ່າຊີລ (Privy Council) ຮັບຮາຊກາຮັດປາປານພຣະຍຸໃນກຣມທ່ານນາດເລັກຮັກສາພຣະອອງສ ເປັນພຣະຍຸໃນພຣະອອງສ

เป็นอธิบดีกรมหมอยหลาง ว่าการกรมแล้ว เป็นเจ้าพนักงานใหญ่ ผู้บัญชาการทหารเรือ เป็นนายพลโทในกรมทหารเรือ และเป็นอัครราชทูตพิเศษออกไปเจริญทางพระราชนิตริยังราชสำนักต่างๆ ในประเทศยุโรป และไปราชการพิเศษในมณฑลต่างๆ หลายครั้ง

9. ม.ร.ว. สุวพันธ์ สนิทวงศ์ บุตรคนโตในพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และหม่ออมเรียน จบการศึกษาปริญญาตรีทางการแพทย์จากมหาวิทยาลัย Edinborough, สกอตแลนด์ โดยได้รับพระราชทานทุนศึกษาเล่าเรียนหลวง กลับมารับราชการทางการแพทย์ ได้รับยศเป็นนายพันตรีมีตำแหน่งในทางการแพทย์ทั้งในฝ่ายทหารบกและทหารเรือ อนึ่งเนื่องจาก ม.ร.ว.สุวพันธ์ เดินทางไปศึกษาด้วยตัวเองตั้งแต่อายุยังน้อยคือ 11 ปี ระยะแรกยังเข้าโรงเรียนแพทย์ไม่ได้ จึงได้เข้าเรียนทางด้านวิศวกรรมก่อนซึ่งมีความรู้ และความเขียวชาญด้านเครื่องจักรกลแบบตะวันตกซึ่งเป็นประโยชน์กับท่านในการวางแผนชุดคลองในเวลาต่อมา

10. พระปฏิบดิราชประสงค์ (Erwin Muller) ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ครั้งแรกเป็นหลวงปู่บดิราชประสงค์ เป็นชาวเยอรมัน(ออดเตอร์ยน) ผู้จัดการห้าง บี.กริมแอนด์โซ (B. Grimm & Co.) ซึ่งเดิมเป็นห้างขายยาซึ่ง Siam Dispensary แต่ต่อมาได้ขยายกิจการขายสินค้าทั่ว ๆ ไป พระปฏิบดิราชประสงค์เคยทำหน้าที่กงสุลไทยประจำกรุงเตียนนา และเป็นผู้ที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทววงศ์โปรดัก การเสนอตีกระหวงต่างประเทศ ทรงไว้วางพระทัยและเชื่อถือ และได้สนับสนุนให้นายคาร์ล เบ็ทเก (Karl Bethge) วิศวกรเยอรมันให้เข้ามาสำรวจการทำดีไฟและรับราชการเป็นเจ้ากรมรถดีไฟ.

11. สายสนิทวงศ์, พระองค์เจ้า พระ/พระวัดพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พิมพ์ เป็นอนุสรณ์ในการมาปันกิจศพ นางสาวเพลินตา สนิทวงศ์ 2508. หน้า 4.

12. จอนนสตัน, เดวิด ปี สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย บรรณาธิการแปลโดย พรวิรย์ เอี่ยมธรรม มูลนิธิโครงการต่ำรำมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ 2530 หน้า 144.

13. เพิงอ้าง หน้า 145.

14. สินศักดิ์สนิทวงศ์, พระยา ใช้ชีวิตในชีวิตที่พอใจ คุณภาพ 2506. หน้า 292-293.

15. เพิงอ้าง. หน้า 293-294,375-377

16. เพิงอ้าง. หน้า 294.

17. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา ประวัตินายพันตรี ม.ร.ว.สุวพันธ์ สนิทวงศ์ โรงพิมพ์ไสภณพพิพารฒนาก 2470. หน้า 7-9.

18. Grassi : 1902.

19. หจช. น.41.413 เล่ม 1

20. หจช. ร.5 น.41.4/2 เล่ม 1

21. หจช. กช.9.4/1.

22. หจช. ร 5 กช. หนังสือเก่า 86/5836.

23. Heide, J.H. Vander *General Report on Irrigation and Drainage in The Lower Menam Valley Bangkok* 1903 p.30-33.
24. Graham, W.A. *Siam* London : Alexander Morning Limited. The De La More Press 1924. p.35
25. หจช. ร 5 น.41. 4/72
26. จดหมายเหตุสภาพแพร่พาณิชย์ พ.ศ.2467.
27. วชานุประพัทธ์, เจ้าพระยา ประวัติกระทรวงเกษตรธาริการ พิมพ์ครั้งที่ 2 ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพลเอกเจ้าพระยาวงศานุประพัทธ์ (ม.ร.ว.สท้าน สนิทวงศ์) โรงพิมพ์โภกน พิพรรณ์ 2484. หน้า 141
28. สุนทรี อาสะไวย์ ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2459 สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับมูลนิธิโครงการดำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2530. หน้า 104.
29. หจช. ร.5 กช. เพาะปลูก 15/25.
30. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหากษิริวงศ์ อินทไซติเดชะ วัดเทพศิรินทร์ 2411 หน้า 447-448.
31. ประภัสสร ผดุงชีวิต, คุณแม่ของเรฯ หน้า 2.
32. หจช. ร.6 กช 5/10
33. ประภัสสร ผดุงชีวิต คุณแม่ของเรฯ หน้า 53-54.
34. กรมพัฒนาที่ดิน 2512
35. สัมภาษณ์ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. ແນ່ນ้อย ສັກດີຕີ 10 ມິນາມຄ 2538.
36. ຈອ້ນສຕັນ, ເດວິດປີ ສັກນຸ້ນບັທແລະການເສຽງສູງໃຈຂ້າວຂອງໄທ หน้า 54-55.
37. ອນຸມານຮາຊອນ, ພຣະຍາ ຂຶ້ວຕໜາວໄທຢສມຍກ່ອນ ຮາຊບັນທຶກສານ 2510 หน้า 39-40.
38. ແອງຄັສ, ລູເຈີນ ເອັນ ຂ້າວກັນນຸ່ມຍໍ...ນິວເຄີຍທາງການເກະດົກໃນເອເຊີຍອາຄເນຍ หน้า 136-140.
39. ຈອ້ນສຕັນ, ເດວິດປີ ສັກນຸ້ນບັທແລະການເສຽງສູງໃຈຂ້າວຂອງໄທ หน้า 59.
40. Heide, J.H. *Generation Report on Irrigation and ...* p.26,66.
41. หจช. ร.5. กช.1/4
42. หจช. ร.5. กช.3.1/11.
43. Zimmerman, Carl C. *Rural Economic Survey, 1930-1931.* Bangkok : Bangkok Time Press 1931. p 305-310.
44. ອົກິນ ຮັພິພັນ, ມ.ຮ.ວ. ສັກນຸ້ນໄທຢໃນສມຍຮັດນິກສິນທົກພ.ศ.2325-2416. หน้า 182
45. สัมภาษณ์ ศาสตราจารย์ ມ.ຮ.ວ. ແນ່ນ້ອຍ ສັກດີຕີ 10 ມິນາມຄ 2538.
46. หจช. ร.5 กช. หนังສືອເກົ່າ 86/3839/15
47. รายงานความຖຸກໝາຍຂອງນາຍສອນ

48. หจช. ร.5. กช. 9.4/1.
49. หจช. ร.5. กช. 9.4 ก/35.
50. หจช. ร.5. กช. 3.3/10.
51. หจช. ร.5. กช. 9.4. ก / 10.
52. จอนน์สตัน, เดวิดบี สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย หน้า 90.
53. หจช.ร.5 กช.9.1/1 และ ร.5 กช. 9.4.ก /17.
54. หจช. ร.5. น. 41.4 /47.
55. เศรษฐ์ ลายลักษณ์, ร.ต.ท. ประชุมกฎหมายประจำปี พ.ศ.2477 หน้า 297-298.
56. วิสุตรเกษตรศิลป์, พระยา บันทึกความจำเรื่องการออกโฉนดที่ดินสมัยแรก ของ
สำมาตย์เอก พระยาวิสุตรเกษตรศิลป์(เข้า ศาลิกปต) ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยา
วิสุตรเกษตรศิลป์ ณ วัดเทพศรีนทราราษ 2508 หน้า 36.
57. หจช. ร.5 กช. 9. 4. /7.
58. เศรษฐ์เปิดเมืองธัญบุรี ม.ป.ป. ม.ป.ท.
59. Suaphan Sanitwongse 1911, 4-6
60. หจช. ร.5. กช. เพาะปลูก 10/229
61. หจช. ร.5. กช. 9/9.
62. หจช. ร.7. กช. 919.
63. หจช. ร.5. กรมคลอง 43/1020.
64. หจช. ร.7. กช. 9/9.
65. หจช. ร.7. กช. 9/1.
66. หจช. ร.5. กช. 9/10.
67. Takaya, Yoshikasu and Narong Thiramongol *Chao Phraya Delta of Thailand. Asian rice-land inventory a descriptive atlas No.1* Center for Southeast Asian study Kyoto University 1982. p. 29-34.
68. คาร์ล ซี ชิมเมอร์แมน การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม แปลและเรียบเรียงโดย นายชิม วีระไวยะ เอกสารทางวิชาการหมายเลขอ 2/013 มูลนิธิโครงการต่อราษฎร์สังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์, 2525. หน้า 176.
69. เพียงอ้าง หน้า 176.
70. เพียงอ้าง หน้า 178-179.
71. หจช. ร.7 รล. 20/198.
72. หจช. (3) สร. 0201.29.2/9.
73. สุทธิพันธ์ จิราธิวัฒน์ และคณะ การศึกษาวิเคราะห์โครงสร้างและระบบการส่งออก
สินค้าอุดหนุนของไทย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ 2530. หน้า 81.

74. ปีyanak บุนนาค ชีวิต การต่อสู้ ความรัก และความหวังของนายเจษฎาวงศ์
เดชะพริ้นท์อินเตอร์เนชันแนล 2537. หน้า 568.
75. มาลินี ชาลีทา กาวิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลต่อความต้องการที่อยู่อาศัยของลูกจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม : กรณีศึกษาพื้นที่ในเขตธงสิตและคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2536. ดูบพนা
76. ข้อมูลในการเขียนเรื่องนี้ได้จากเอกสาร Nava Nakorn Industrial Estate directory
1994 และการออกสำรวจพื้นที่ครั้งที่ 1 เมื่อวันที่ 5 ตุลาคม 2537.
77. ตัวเลขจำนวนคนงานดังกล่าวเป็นประมาณการจำนวนคนงานในพ.ศ. 2531 แต่
ปัจจุบันจากการแจงนับโดยผู้เขียนจำนวนคนงานจากเอกสาร Nava Nakorn Industrial Estate
Directory 1994 พบร่วมกับจำนวนโรงงานที่ระบุจำนวนแรงงานในเอกสารนี้จำนวน 168 โรงงานมี
จำนวนคนงานรวมทั้งสิ้น 61,000 คน เฉลี่ยโรงงานละ 363.09 คน/โรงงาน
78. วงศ์เดือน เกษฐภ., 2528 หน้า 115-121.
79. เพิงจัง หน้า 123.
80. ธนาคารแห่งประเทศไทย รายงานผลการสำรวจธุรกิจหมู่บ้านจัดสรรเอกชน ภาค 1
ฝ่ายวิชาการธนาคารแห่งประเทศไทย 2524 ดูภาคผนวก
81. ปีyanak บุนนาค ชีวิต การต่อสู้ ความรักและหวัง... หน้า 218.
82. บ้านจัดสรร'94 ปีที่ 9 ฉบับที่ 10 กันยายน 2537.
83. ปีyanak บุนนาค ชีวิต การต่อสู้ ความรักและหวัง... หน้า 572.
84. เรียนเรียงจาก บ้านชานเมือง เอกสารประกอบในผู้จัดการรายสัปดาห์ฉบับเดือน
พฤษจิกายน 2537.
85. สมุดรายงานสถิติภาคกรุงเทพมหานครและปริมณฑล สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2533.
86. สำนักงานสถิติแห่งชาติ การสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ. 2531
สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2532.
87. ส้มภาษณ์ ศาสตราจารย์ม.ร.ว. แหน่งน้อย ศักดิ์ศรี 10 มีนาคม 2538.
-